

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»Egyetlen személynek nincsen joga alkotmányhoz.«

BÍRÓ BÉLA

»Gusztáv, hagyd békén!«

VLADIMIR NABOKOV

»Ekkor rántott el a busz.«

PAYER IMRE

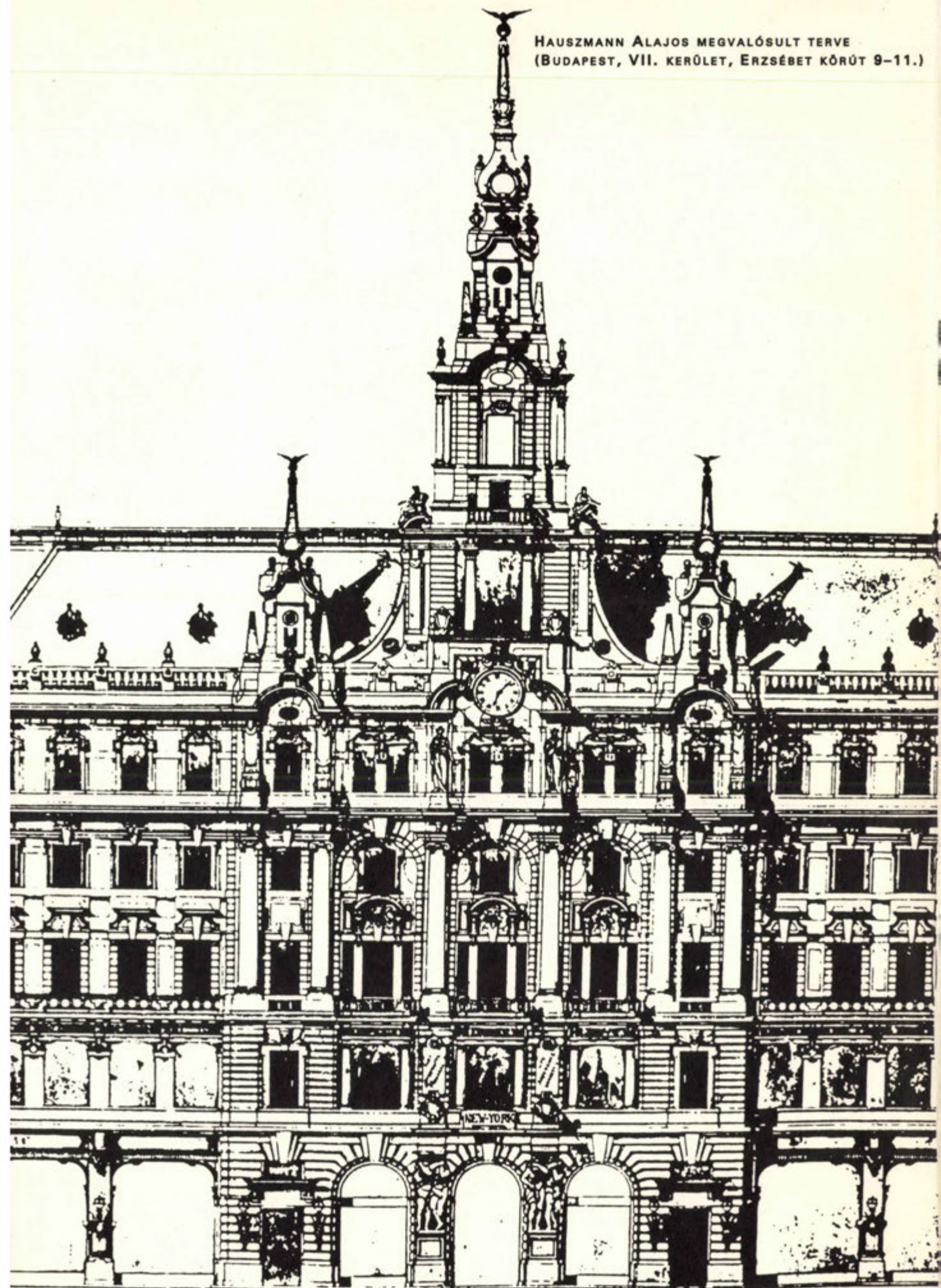


Mcmxciv Október

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

HAUSZMANN ALAJOS MEGVALÓSULT TERVE
(BUDAPEST, VII. KERÜLET, ERZSÉBET KÖRÜT 9-11.)



MCMXCIV OKTÓBER

HATODIK ÉVFOLYAM TIZEDIK SZÁM

A New York-pályázat nyertes művei

Gergely Ágnes *Hat triolett* 2

Kukorelly Endre *Titok, a* 5

Ezredvégi beszélgetés *Karátson Gáborral* 10

Jerzy Szacki *Liberalizmus a kommunizmus után* 15

Bíró Béla *Másságok egyenlősége* 21

Vladimir Nabokov *A műncter* 27

Mándy Stefánia *Versek* 32

Payer Imre *Versek* 34

Schein Gábor *Versek* 36

Thomas Bernhard *Versek* 38

Erki Edit *A New York átváltozásai* 41

Nádas Sándor *Mese egy kávéházzal* 46

Norman Manea *Irodalom az ezredfordulón* 51

Hannes Böhringer *Filozófia és művészet* 54

Kovács János Mátyás *TÖRÖK ANDRÁS / BUDAPEST (Margináliák)* 57

Szigethy Gábor *Kárpótlás* 62



E számunkat a NEW YORK-palota 1891-es tervpályázatára érkezett művekkel illusztráltuk.
(Reprodukciók: OSZK, Szilágyi Edit.)

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: BOJTÁR ENDRE.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS.

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, VÁG UTCA 13.

ÚJ TELEFON ÉS FAX: 140-9950

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 118-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR). BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL. POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636. 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT.

KÉSZÜLT. GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: HVG PRESS. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNYIGAZGATÓSÁG NYOMDÁJA LAJOSMIZSÉN. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY.

Gergely Ágnes

HAT TRIOLETT

1

MONDD EL FIADNAK

*Add tovább a történetet:
Fáraón átcsap az áradás,
mert ezt kell még megértened,
add tovább a történetet,
s a tenger tovább él veled,
mert más a hír, s a víz hatalma más,
add tovább a történetet –
Fáraón átcsap az áradás.*

2

SPÁRTA

*Miféle erő szólt nekik:
egyetlen sűrű pillanat,
hogy ha nem védik, elveszik,
miféle erő szólt nekik,
hogy vissza nem perelhetik,
hogy most meghalni józanabb,
miféle erő szólt nekik –
egyetlen sűrű pillanat.*

3

BALSORS

*És befizetve az APEH felé:
egy névutó mélyén a hőskor.
Az üldözött, ki honját nem lelé,
ha befizette az APEH felé,
meghonosul, bár meggebed belé,
hát jelezze ön „a felmerüléskor”,
hogy befizetve az APEH felé –
egy névutó mélyén a hőskor.*

4

ÚJ BETLEHEM

Mit akar tőlem ez a század?
 Jöttem üstökös fák alól:
 Prokofjev tűi harsonáznak,
 mit akar tőlem ez a század –
 Pollock tű-labirintusának
 egy vonása sem válaszol;
 mit akar tőlem ez a század?!
 Jöttem üstökös fák alól.

5

SKYLINE

Halálunkon te ülsz-e tort,
 tűz-víz-lég-fény, fönix-szülés,
 tündöklő, szennyes, vad New York,
 halálunkon te ülsz-e tort
 (sofőr Ahmed, pincér Kevork,
 Stern Isaac hegedűművész) –
 halálunkon te ülsz-e tort,
 tűz-víz-lég-fény, fönix-szülés?!

6

SZAKADÉK

Lábadnál nyílik a verem,
 örökre, mint a horizont.
 Léphetsz fontoltan, hirtelen,
 lábadnál nyílik a verem –
 azt mondod, ott van lenn a menny:
 ha angyalt látsz, azt is kimondd.
 Lábadnál nyílik a verem –
 örökre, mint a horizont.

MEGSZÜLETETT AZ EREDMÉNY!

Az ötéves 2000 pályázata a százéves New York kávéház tiszteletére

1994. szeptember 16-án, pénteken este a New Yorkban, a 2000 bálján adta át a szerkesztőség által odaítélt díjakat Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere.

ELSŐ DÍJ

GERGELY ÁGNES

(jelige: *nélkül*)

Hat triolett

MÁSODIK DÍJ

KUKORELLY ENDRE

(jelige: *Titok, a*)

Titok, a

HARMADIK DÍJ

ORBÁN OTTÓ

(jelige: *Kosztolányi Dezso*)

New York nagykávéház

GARACZI LÁSZLÓ

(jelige: *Teri mondja*)

Teri mondja

KŐRÖSI ZOLTÁN

(jelige: *Aranykávéfüst*)

Aranykávéfüst

Gratulálunk a nyerteseknek és olvasóinknak, akik a pályázati termést – díjas és díjazatlan írásokat egyaránt – folyamatosan olvashatják a 2000-ben; a két első helyezettet már ebben a számban.

Kukorelly Endre Titok, a

(1)

A titok a Hosek volt.

A Hosek egy pincében lakott.

Egyedül.

Műhely és lakás.

Pont szemben a kertünkkel. Az ablakból épp oda lehetett látni. A víkendház ablakából, a szúnyogháló mögül.

A pincéjébe nem engedett be senkit. Néhány lépcső lefelé. Meg egy nagyobacska raktár.

Annak legtöbbször nyitva hagyta az ajtaját. Ki-be járt a Hosek.

Neve Hosek.

Fürészelgetett.

Középtermet, vékony, inas, ilyesmik.

Kora?

Az arca olyan nem tudom milyen volt.

Magyar anyanyelvű.

Nem tudni, milyen anyanyelvű.

Magyar?

Hosek. Legtöbbször titok. Délután titok. Délután, estefelé. Különben asztalos és biciklijavító.

Biciklista.

Nem valami nagy. Nem egy nagy titok.

De, nagy. Nem pokoli.

Valóság?

Versenyzett. Kerékpáros.

Ma egész éjszaka fáj a fejem. Rohangáltak benne a dolgok.

A szúnyogháló zöld volt, zöldre festette a tájat. A szilvafa lombját, egy kis égdarbát, a kerítés rozsdáját és szemben a házfal kopott sárgáját is.

A Hosek bringázott. Fölhúzta a régi fradista dresszt, felült a versenygépére, és állva taposott. Állva taposta a pedált. Boldog pofával.

Boldogan pislogott a vastag lencsés szemüvege mögül.

Aki ismerte, kiabált utána.

Hajrá, Hosek!

Hajrázott.

Egyszer még vissza is intett valakinek.

Mindenki ismerte. Senki nem tudott róla semmit. Hogy ő a Hosek. Vagy Hosek úr.

Gondoltam én is, hogy hajrá, Hosek.

De nem kiabáltam. Nem mertem, vagy miért, hát mégis, azt, hogy Hosek, csak úgy?

A kertkaput becsuktuk. Este nyolc körül. Égett a gyertya. Szemben, a Hoseknél egy szál villanykörte. Lógott le a plafonról, jól lehetett látni.

Ott mászkált benn, a körte alatt.

A New York-pályázaton második díjat nyert frás.

Nagy békakonzert volt. Tücskök és békák.

A raktár ajtaja fölött pedig, a málladozó falon nagy betűkkel oda volt írva:

HANGYA.

Mi az, hogy hangya. A Hosek, mint hangya.

Hangya?

Hosek úr, mondták neki, ha akartak valamit. Hosek úr, itthon van? Kijött a pincéből, föl a lépcsőn. Feltolta a szemüvegét a homlokára. A svájcisapkája alá. Úgy nézett, felfelé, és pislogott. Biccentett, megbillentette a fejét, hogy na, mi van, de nem szólt.

Megcsinálta a bicikliket.

Valamit folyton gyalult.

Gyalulta azt a valamit, aztán felpakolta a targoncájára. Háromkerekű. Felpatant rá, és ugyanúgy tekerte, mint a versenybiciklit.

Hajrá, Hosek. Röhögtek rajta, amikor tekert.

Tényleg röhejes volt.

A biciklijeivel.

A Hosek biciklijei. Kerékgyűjtemény. Pumpagyűjtemény.

Sosem evett a Hosek. Nem láttam, hogy evett volna.

Bicikli-csontvázak. A falakra felszögelve.

Mikor evett a Hosek?

A képes felén a Hoseknek fehér borosta. Mindig ugyanaz a hossz. Mindig rajta volt a sapkája. Olykor levette, és egy rongydarabbal megtörölte a feje tetejét. Az arca vörösbarna. Éles, fehér sáv a homlokán, ameddig a sapka leért. Hóféhér csík.

A micisapka ilyen: Nagy, fektetett dé betű, antennával.

Néha átjött valamit megjavítani.

Köszöntem.

Köszönt a nagymamámnak. Engem, azt hiszem, hogy nem látott.

Nemigen szól egy szót se, megcsinálja azt a valamit, aztán kimegy a kapun.

A nagy kérdezte, hogy mennyi. Mivel tartozik. A Hosek meg csak legyintett, hogy majd. A nagymama oda akarta neki adni azt a százast, de a Hosek azt mondta, hogy majd a' izékor tessék, naccságos asszony.

Izékor.

A' izékor, ezen kicsit lehetett mulatni.

A nagy vitt át barackot. Mondta, hogy vigyem át én, de nem vittem át.

Egyszer átvittem a biciklimet, folyton leesett a lánc, és nem fogott a fék. Alig fogott. Lementem a lépcsőn. Három lépcsőfok. Kopogtam, aztán felszaladtam. Az első kerékben volt egy nyolcas, mert nekimentem valaminek. A Hosek kijött, egy kis idő múlva. Tegye le oda, mondta, és mutatta is, hogy hova tegyem le. Délután, amikor visszahozta, nem voltam ott, mert fociztam. Megolajozta, és elmúlt valahogy a rozsdá a tárcsáról. És abbahagyta a kattogást, mert addig kattogott is, nem tudom, mitől. Csillogott a gép.

A nyolcas megmaradt, de lelapult.

Egyszer, évekkal később, megyek kifelé a telekre, a Nap miatt. A HÉV-megálló, aztán a töltésen lefelé, és fel a járdára. Földszag van. Jött szembe a Hosek, a járdán, gyalog. A Hosek sose gyalogolt, mindig a biciklijével ment mindenhol. Valamelyik biciklivel. Sose mentem a járdán, akkor véletlenül a járdán mentem, és ott jött a Hosek. Kicsi volt, valahogyan jóval kisebb. Vékony. Ősz borosta. Ugyanaz volt, ugyanolyan, csak kisebb. Vastag szemüveg. Rég nem láttam a Hoseket, most meg itt jön. Titok. Itt jött egy

Most mit mondjak neki.

Nem is tudja, vagy mi, nem is ismerem.

Jó napot, Hosek úr, majd ezt mondom, és kész.

Jött a Hosek a járdán, nézett befelé a kertekbe.

Nézte a kertet. Ez nem is vesz észre. Úgy kell majd félreállni, hogy ne jöjjön nekem.

És akkor már ott is volt a Hosek, ott állt előttem, megállt, álltam én is, megfogta a bal karom, épp csak megérintette. Hogy van, fiatalúr. Ezt kérdezte a Hosek,

és nézett föl, ferdén felfelé, ahogy a madarak. Föltolta a szemüvegét a homlokára. A micisapka pereméig. Kijött a Nap miatt, mondta. Hallgatózni a kertben. No, hát az ég áldja meg, mondta, és visszabilentette a szemüvegét. Fölhúzta a homlokán a bőrt, és a szemüveg visszabilent az orrára. Kilátszott a fogínye. Az arca csupa ránc.

Néztem kicsit, ahogy megy.

A nadrágján, hátul, az ülepénél, nagy, rozsdabarna bőrfolt.

Mint egy biciklinyereg.

A Hangya egy szövetkezet volt.

Kereskedés.

Hangya Szövetkezet.

(2)

Ha kiállok a kapu elé, látszik egy csomó magasépület.

Nem csomó, de a Chrysler Building látszik. A folyón át. East River. Látszik az Empire State Building is. Fönn az égen. Égbolt, New York.

Az utcában műhelyek, kisebb üzemek, némelyiket műteremmé és lakássá alakították.

Most megennék egy darab kolbászt.

Fociznak, tucatnyi fiú, biztosan lengyelek. Van egy jókora füves rész, éjszaka reflektorokkal világítják.

Három galamb igyekszik széjjelcibálni egy nagyobbacska kenyérdarabot. Három vagy négy.

Néha valahol bekapcsolnak egy gépet, akkor finoman és egyenletesen remegni kezdenek a falak. A padló meg a szekrények. A szekrény üveglablakai.

Fiatalabb koromban a b-i fal tetején üldögéltem, mondta az egyik galamb.

No nehogy már, gondolta a másik.

Egy szobrász kenyérből csinál fejeket. Két fej, egymáson. Ilyesmi fejek. Férfiak? Erős vonalakkal. Arckifejezés. Ül az a szobrász a műhelyében. Kicsit remeg a parketta. Ha azt a gépet bekapcsolják. Valamivel bekeni a kenyérfejeket, hogy széjjel ne peregjen. Valamilyen szer. Enyv. Vagy viasz.

Egy tér Brooklynban, a lengyel negyedben. Betonpályák, magas drótháló, a háló körül szemét. Olajfoltok a fű között.

Tócsa és olaj. A galambok beleráncigálják a kenyeret a pocsolóba.

Egy autószerelő-iskola. A szünetekben a fiúk fociznak. A téren, padokon öregurak ücsörögnek, kissé ferdén a vodkától. Üvegek, barna papírzacskóban. A tér sarkán van egy szobor. Fej, nagy fehér kötömb. Mintha belenyomtak volna egy muksit a szikladarabba. Vaj szikladarab.

Kenyér, ami mozgásban tart, mondta az egyik galamb. Az pedig az emberből való. Belőle jön.

Az emberek hervadoznak. Mondta az, aki ifjabb korában állítólag B.-ben lakott, a falon. Virágoznak és hervadoznak.

Mi az ember, kérdezhetném – kérdezte megint egy másik. – Miként lehetséges, hogy a világon létezik ilyesvalami, ami káoszként forrong vagy mállik szét, mint a korhadó fa, és az érdeklődésig sohasem jut el?

Ugye, gondolta egy galamb. Az, aki még az előbb azt gondolta magában, hogy nehogy már. Ugye, gondolta most, de az ugyan helyett. Arra gondolt inkább, hogy ugyan.

Sikerült egy rendes kis darabot kiszakítania. Ugyan, ugye. Megszívta magát vízzel az a kenyér.

A szobor fejét letörték egyszer valakik. Rá lett írva a köre, hogy Leninért és Sztalinért. Ez a Popieluszko szobra. Popieluszko lengyel pap volt, akit beleöltek, ha jól emlékszem, a Visztulába.

Egy lengyel fiatalember volt.

A szobor nagyon csúf. Előtte lámpaoszlop, éjszaka kivilágítják. Meg egy zászlótartó rúd, amerikai lobogóval. Valamilyen oknál fogva. A szobor tiszteletére?

A szobor feje, a lámpaoszlop meg a zászlórúd. Egy vonalban. Nagyjából egy vonal, mert a lámpaoszlop némileg kilóg a sorból.

A rúd tetején madár, fából kifaragva. Néha rárepül arra a madárra egy galamb.

Lakik erre felé egy bolond öregasszony. Összeszedgeti a szemétből a kihajigált kenyérdarabokat, és kiviszi a térre a galamboknak. Van a közelben egy pékség, onnan kap száraz kenyeret.

Beszél a galambokhoz. Lengyelül.

A szemét odatapad a drótháléhoz. Újságlapok.

Télen bejönnek idáig a sirályok. Az öregasszony a botjával igyekszik a sirályokat elkergetni. A sirályokat nem szereti.

Felakasztja a nejlonzacskóit a bokrokra. Ott tárolja a kenyeret. Teleaggatja a bokrokat.

Vannak kemény emberek, gondolta az egyik galamb. Van egy kemény ember, lehet üldögélni a fején. Van ember kenyérből. Akiből hull kifelé a kenyérdarabka.

Vannak rohanók, forrongók és billegők. Málladozók. Ilyesfélét gondolt. Megy lefelé a nap. A Chrysler Building, aranypapírban.

Védekeznek a legyek ellen, gondolta még a galamb.

(3)

Az egyik reggel nem találtam az órámat, a kulcsot, és nem emlékeztem a kocsim rendszámára. Arra, hogy a kocsit hol hagytam, emlékszem, itt lenn, pont szemben velünk, az ablak alatt. Kinyitottam az ablakot, és kinéztem, tényleg ott volt. Igaz, hogy mintha a másik oldalon lenne, mint ahol hagytam, de az a magasság. Biztosan nem a másik oldalon hagytam, rosszul emlékszem. Vagy nem pontosan. A telefonszámomra emlékeztem, egy, egy, kettő, három, öt satöbbi. Aztán megnéztem a naptárat, hogy mi is van ma. Milyen ügyek. A naptárat egyből megtaláltam. Alatta volt az óráim. Az íróasztalon, a naptár alatt. Nyilván tegnap, amikor hazajöttem, és levettem az órámat, megnéztem, hogy mi lesz holnap, aztán meg rátettem a naptárat. Viszont meg kellett nézmem a forgalmimat a rendszám miatt. A forgalmi és a hogyhívják, a vezetői engedély meg a személyim ott volt a – jogosítvány, na! – a helyén, az egyik fiókban. A fiókban, ahol tárolom. Hogy könnyen megtaláljam, ha kell. A rendszám nem kell, csak bosszant, miért nem jut eszembe. Az még jobban bosszant, hogy eszembe jutott, hogy nem jut eszembe. Most már mindegy, legjobb, ha megnézem. De épp amikor előszedtem a forgalmi, eszembe jutott a rendszám. CEV hatszáznyolcvanhét. A múltkor valamiért, most nem jut eszembe, miért, be kellett mondani a kocsis rendszámát a telefonba, de nem jutott eszembe. Próbáltam húzni az időt, kérdeztem mindenféle hülyeséget, mert ráadásul a forgalmi se találtam. Nem volt a fiókban. A farzsebemben volt. Húztam az időt. Húzni az időt, ez elég jó, nem?, gondoltam. Aztán meg arra gondoltam, hogy a kulcs nyilván a kabátzsebemben van. Biztos. Kimentem az előszobába, de nem volt ott a kabátom. Megnéztem a szekrényben is, ott se volt. Aztán a fürdőszobában meg a konyhában; semmi. Miért is lenne a kabátom a fürdőszobában. Vagy a konyha. Benéztem még egyszer a szekrénybe. Ott lógott az egyik ingem, az, amelyiket néhány nappal ezelőtt vagy félórán át keresgéltem. Aztán bementem a középső szobába, innen a másikba, vagyis harmadik, de semmi. Megint ki, végig az előszobán, úgy kellett *lebeszélnem* magam arról, hogy ne nézzek be harmadszor is a szekrénybe, kimentem a cselédszobába, az anyámhoz, hogy szerinte hol lehet a kabátom. Azt mondja, nem tudja. Honnan tudná. Hát azt nem tudom, hogy honnan. Láta véletlenül. Elpakolta. Bepakolta a szekrénybe. A szekrényben nincs. Vagy a nem tudom, hova. Vagy épp egy gombot varr fel rá. Hogy ő utál gombot varrni, és fogalma sincs. Nézte a tévét. Mindjárt jön, és megkeresi. Nem tudok keresni, mondta. Nem tudsz keresni. Akkor szépen kijöttem, és megláttam a kabátomat. A konyhában, az egyik széken. A *másikon*, nem azon, amelyikre tenném, *ha*, nem a logikusabb, vagy milyen, kézenfekvőbb, hanem a másik. Az asztal mögött. Kilógott egy kicsi a csücskéből. Legalább ez megvan. Legalább megvan a kabátom. Nem volt benne a kulcs. Nincs sehol. Elvesztettem? Egyik zsebében sincs.

A kabátot fölakasztottam a fogasra. Reggel, nyolc felé.

Álldogáltam az asztal mellett.

Besütött a Nap.

Alaposan.

*alaposan megtanultam megkülönböztetni magam mindattól, ami körülvesz, és most
elkülönülten állok e szép világban*

Volt még bejgli. Álldogáltam a konyhában. CEV. Bejgliztem. Nyitva volt az előszobaajtó. Nyolc óra. Negyed kilenc. A kulcs benne volt a zárban.

(4)

A FELSZÍN, ÉS

két megálló között

valamin elmereng

valami nő

mintha lenne itt valami

talán egy üzenet

vajon miről

(András Sándor: *aztán ismét a felszín*)

N. Y.-ban valahány napja egy nő olyan sokáig bámult errefelé
felém vagy rám vagy mögém vagy belém vagy keresztül
hogy szépen hátat kellett fordítanom neki.

Ez a metróban volt. *Utások nyakerdejében.*

Itt, egy kert, a kertben, ahol ülök, mókusok rohangálnak az egyik fán.

Megfordultam, és igyekeztem óvatosan végignézni magamon. Megnézni, hogy
mit néz. Megtekintés.

De nem volt semmi különös.

Nem láttam semmit.

Igaz, hogy magamból csak egy darabkát látok.

Nem tudom, milyen fa. Betört a tavasz.

Valahogy, feltűnés nélkül.

Nem is olyan könnyű feltűnés nélkül nézelődni.

Itt most tenni kell valamit. Leszólítom. Vagy leszálok.

Az x nyelv nehézségei. Az ismert megálló.

Megnéztem közelről egy rügyet. Nagyon helyes volt.

Még majd meg kell kérdezniem a fát is. Milyen fa ágai.

Ezredvégi beszélgetés Karátson Gáborral

FESTESZ, ÍRSZ, KÉPEKET ÁL-
LÍTSZ KI, ÉS KÖNYVEID JELENNEK MEG. MIÓTA CSI-
NÁLOD MINDEZT? MINEK TEKINTED MAGADAT?

– Azt szoktam mondani, hogy festő vagyok, mert ez olyan mindennapi hangzik. A televízióban, kérésemre, többnyire azt írták a nevem alá, festő; de tulajdonképpen mindegy volt nekem. Mostanában talán többet írok, mint festek; a régi kínaiakra szoktam hivatkozni, ahol ez a kettő együtt járt (meg mert úgyis szeretem őket): az alma még nem volt ketté vágva.

Festeni tulajdonképpen mindig festettem, elbeszélést írni meg nagyon későn kezdtem el, mert úgy éreztem, iszonyatos, ellenséges világ az, amellyel szemben állok, elég régóta már egy döbbenetes nagy hazugságra van fölépítve minden. Úgy láttam, annak, aki ír, az alaphazugságot nagyon nehéz megkerülnie. Úgy éreztem, ha elindulnék ezen az úton, besötétedik majd fölöttem, s eltévedek a mocsáron. Nem a bátorságom hiányzott hozzá, egyszerűen nem tudtam, mitévő legyen az ember, ha mégis el akar valamit itt beszélni. Csak úgy belevágni nem lehet, mert éppen akkor nyeli el az embert a nagy magyar hazugság. Volt egyszer egy pillanat, egyetlenség ki tudja már mióta, amikor szinte minden szó igaz volt. Még amit a félrevezetés szándékával mondtak ki, valahogyan az is. Ez a pillanat elmúlt. Ami 1958. november 30. után idekint fogadott, az a hazugság azóta rég összefolyt más hazugságrendszerekkel. Bonyolult szövődék alakult ki belőlük. Ez a mai napig így van: csak idővel kitaláltam magamnak valami mozgási módszert, hogyan próbáljak átkelni rajta.

– EZEK SZERINT RÉSZT VETTÉL AZ '56-OS FORRADALOMBAN?

– Mint harmadéves egyetemista, igen; és ezért aztán bezártak (az egyetemről pedig kizártak). Másfél évet ültem, és nagyon rossz volt hazajönni! Bent lenni se volt éppen jó, de hazajönni szinte még rosszabb volt, mert közben kint (idekint? odakint?) minden teljesen megváltozott, és nem az az ország fogadott, amelyből az embert bevitték, amiért azt éreztük, hogy van értelme annak, hogy ott bent kucorgunk. (De annak mindenképpen volt értelme persze.) A legrosszabb nem az volt, amit az állami szószékekről hirdettek, mert azt nem vette föl az ember, hanem amit a jó ismerősök mondtak, akikről feltételeztem, hogy egyformák vagyunk. Kiderült, hogy már nem vagyunk egyformák, és azt sem lehet megállapítani, hogy ők hibásak-e ebben vagy sem, akkora lett hirtelen a távolság, csillagászati. Elment velük a villamos, aztán az autó, a repülő, én meg valahogy gyalog maradtam. Én csak azt láttam, hogy

nem mondanak igazat, és ennek megvoltak a maga metafizikai dimenziói, mert az '56-os esemény is metafizikai esemény volt.

Akkor valami előlépett, ami lenyűgöző volt. Aki nem látta, elképzelni se tudja; nem ám amolyan politikai dolog. Amikor aztán eltűnt, annyira eltűnt, hogy ma az sem tudható róla, hol van. Én nem léptem be a Pofoszba, sem más ilyen szervezetekbe, minek ott ülni, idegenekkel, ismerősökkel, ott sincsen, elment. Jung mondja, hogy az Isten soha nem ott szokott föltámadni, ahol keresztre feszítették. Nincs értelme bizonyos helyekhez ragaszkodni, magához a folyamathoz kell megpróbálni ragaszkodni, benne maradni.

Megváltozott minden ebben az országban, és azóta sincs az, ami akkor volt, hogy a dolgok értelmesen összekapcsolódtak. Nem volt külön az, ami most megint mind külön van, és külön nincs értelme egyiknek sem. Nem voltak külön zsidók meg nem zsidók, antiszemiták meg baloldaliak, meg királypártiak, meg nem tudom mik. Metafizikai tágasága volt az egésznek. Mivel ezt kellett letagadni, a hazugságnak is igen mélynek, igen terjedelmesnek kellett lennie, mindenre kiterjedőnek. Nagyon nagy volt a baj, a hazugságból még nagyobb lett, és ehhez mérten félt is persze az ember, s félhet ma is.

A forradalom leverése és tökéletes megsemmisítése (mert tökéletesen megsemmisítették, efelől kétség ne esék; legfeljebb néhány szív mélyén él, még titkosabban, mint a rendszerváltás előtt; ma látni, ehhez a Mária Magdolna tekintete kellene, olyan lényé, akinek a világi érdekszövetségekhez semmi köze sincsen) csak ahhoz fogható, ami ma a Dunával történik; a világ testén ejtett sebek ezek. Ugyanílyen jóvátehetetlen dolog az is, amit '43–44-ben a magyar zsidókkal cselekedtek. Az egész országra nézve súlyos következményei vannak annak, hogy nem lett elgondolva – szándékosan kerülöm a megbánás szót – az, hogy ez mi volt, *egyáltalán*.

– EZEKEN AZ ÉLMÉNYEKEN TÚL MI VITT AZTÁN A DUNA KÖRBE?

A természet eltűntetése. Nemcsak a Dunáé, hanem például az is, hogy nincs már hajnali hűvösség, hajnali csend. A bogarak zümmögése tulajdonképp már falun sincs meg igazából. A hangulatok mentek ki a világból. Azelőtt minden tele volt fontos hangulatokkal. A széknek is volt, a régi házfalnak is volt ilyen szubsztanciája, ezeket nevezik hangulatoknak, vagy a hangulatokat nevezik szubsztanciáknak. Ezek mennek ki a világból; menekülnek valahová. Itt afféle tények maradnak, amik olyanok, mint a lemezlenített emberek: többnyire lényeg- és lénytelenek, meg nem valami szépek. Ebből még nagyon nagy bajok lesznek, és én ámulva nézem, hogy ezt sem veszik észre, hogy nem fékez a társadalom, amikor egy-egy ilyen hangulat távozik.

A beszélgetést a Fríz Produceri Iroda rögzítette. Producer: Kopper Judit.

Az öregedő test is elveszít bizonyos dolgokat, de itt az esik át ilyen rohamos vénülésen, amit világnak nevezünk. Földi világnak, pedig aligha van más, de ez egy másik történet megint. Nekünk, ma élőknek többszörös szerencsétlenségben van részünk, mert miközben öregszünk, a világ is zuhan. Ilyet még egyetlen nemzedék sem élt át, mert nekik csak a saját halálukkal kellett szembenéznük, nem azal, hogy egész természeti birodalmak tűnnek el és semmisülnek meg.

– NEM A VISSZATEKINTÉS MIATT LÁTSZÓDNAK ÍGY A DOLGOK? LEHET, HOGY A MOST FELNŐVŐ NEMZEDÉKEK EZT MÁSKÉNT ÉRZÉKELIK?

– Thomas Merton szerint a paleolitikummal kezdődött el az a folyamat, amit ő *outgazingnek* nevez: az ember kimered, kibámul önmagából, és felfedezi a látás misztériumát. Ez van jelen a nagyszerű jégkorszaki festményekben. A neolitikumban, mondja, ehelyett megjelenik az absztrakt gondolkodás, megjelennek az ábrák, ami egyesek szerint a betűírás kezdete lett volna. Az ember a szó szoros értelmében kinőtt az Isten markából.

Itt született meg a természet, ha ezen azt értjük, hogy az a természet, ami nem én vagyok. Visszavonom magam, kivonom magam belőle, és ami ott marad még kívülem, arra rámondok, hogy természet. És akkor elkezdek azon gondolkodni, hogy annak van-e vajon lelke? Mert azt, hogy nekem van, evidensnek tekintem, hisz magamban állandóan beszélek. De vajon ő beszél-e magában? Később ezt kétségbe vonom, és azt mondom: marhaság, nem beszél. Hogy-hogy egy patak öten volna vagy tízen volna, s úgy magában diskurálna. Azt mi csak úgy halljuk, hisz itt csak egy folyamat zajlik a hidrodinamika törvényszerűségei szerint. És akkor már a nyúlnak is lehet elevenen kicsavarni a fülét; nem fájhat neki, mert nyilván csak gép. A nyúlnak aztán igazán nem lehet halhatatlan lelke! Dörzsölhetik örömmükben a markukat az élettani tanszékek kutatói. Azután az következik, hogy egész embercsoportokkal is így lehet cselekedni, hisz kétségtelenül azok sem én vagyok. Míg végül rám kerül a sor.

Abban, amit mondok, kétségkívül van valami felhívás szelidségre. Ami nem feltétlenül jelenti a szellemi fejlődés tagadását, az egykori intellektuális robbanás értékének a kétségbevonását. Jelentheti azt is, nem kell az értelem előtt annyira hajbókolni, de valójában ezt az egészet bonyolultabban kell elgondolni: a szellemek számtalan változata lett volna lehetséges, sőt volna lehetséges ma is. Gyermekeink viszont mondhatjuk úgy is: csak nem kellett volna elkövetni közben azt a valamit, ami szintén nevezhető bűnbeesésnek, létrehozni a szívtelenségnek ezt a mostani könyörtelen és egyértelmű uralmát, vagy legalábbis részt venni a létrehozatalában.

– SZERINTED MIBŐL ERED EZ ?

– Konfuciusz azt mondja, hogy a fű arra hajlik, amerre a szél fúj. Mindez nem egyértelműen az emberek csinál-mánya, hanem egy bizonyos elvont intellektuális konfiguráció, amelyhez emberek és embercsoportok is tartoznak. Azért mondom ezt ilyen rafináltan, mert nem bizonyos, hogy azok az emberek, akik tönkre akarják tenni a Dunát, valóban a szellemi szülői is ennek a szörnyű tervnek. Úgy értem, maguk a tervezők sem talán. Lehet, hogy őket találja ki bizonyos konfiguráció, amelyről mi nem nagyon tudjuk, hogy micsoda. Ha vallásosan fogalmazunk, akkor azt lehet mondani, hogy a Sátán Ő; vagy kísértő, gonosz

szellemekről beszélünk. De lehet egészen másként is mondani: kialakulnak bizonyos gondolkodási örvények, labirintusok és pályák, amelyek valamilyen módon jelen vannak a világban, és végül is egyeduralomra tesznek szert.

Ilyen értelemben én azt gondolom, hogy a hatalom mindenestül rossz. Mi a hatalom, semmi más, csak az: nem akarjuk tudomásul venni, hogy szívünkben a Jó Semmi lakik. Ezért aztán *odakint* kell gürizni szörnyen. Aztán, ha már van, ha egyszer létrejött, akkor élni kell vele, valakinek el kell vállalnia stb., és kezdődik a színleltetés. Azt hiszem, maga a hatalom metafizikai ténye idézte elő ezt a vészhelyzetet, amely mostanra tényleg túlnőtt az általunk, emberek által valaha is sejtett méreteken.

Amúgy azt gondolom, hogy minden embernek vagy embercsoportnak megvan a maga felelőssége, és a magához való esze. Nem muszáj belemenni ezekbe a csatornába, meg kell próbálni kikerülni őket vagy ellenük tevékenykedni. Ezért nincs fölmentve senki a felelősség alól, aki csak valamelyest is részt vesz a földi élet leradrozásának ebben a ronda munkájában. Nagy dolog a földi élet; nem ismerünk semmi hozzá hasonlót! Megszoktuk, hogy van, és ezért azt hittük, mint a gyerek a jó anyáról, hogy mindent meg lehet vele csinálni. Most már látszik, hogy nem lehet. Az a jó anya behunyja a szemét.

– AKKOR SZERINTED MI AZ, AMIT MA TENNI LEHET?

– Mivel ez nagyon régi dolog, ősidők óta erősödő folyamat, megállítani sem lehet nyilván szépszerével. Hogy az ember mindezt leírja egy könyvecskében, a könyvecskét mindenki elolvassa, és azt mondja, persze. Dráma játszódik le itt, amely nevezhető esetleg a visszafordulás, vagy a megtérés történetének is. Ha az emberiségnek esetleg csakugyan magasabb szellemi eredete, útja, rendeltetése van, akkor – nem csekély veszteségek árán – azt a borzalmat, amit magunkra aggattunk, most levetjük. Lehet, hogy katarzistra kerül sor, amelyre úgy fognak visszagondolni egyszer, mint a világ újratereztésére, nem pedig mint a végére.

Mindenképpen ezt kell keresnünk, erre kell törekednünk, akkor is, ha el vagyunk veszve, mert minden jel arra vall, hogy mi valóban egy ilyen magasabb történetnek vagyunk a szereplői. Nem biztos, hogy a történet úgy van elgondolva, hogy akkor lesz jó kimenetele, ha itt a Földön lesz jó kimenetele. Lehet, hogy itt a Földön nincs jó kimenetele.

Volt egy orvos, aki elment a gyerekekkel Auschwitzba, önként, és meghalt velük. Én azt gondolom, hogy ez jó kimenetelű történet: máshol mentek ki, nem jöttek már ide vissza. Sok minden szól ellene azonban egy ilyen fordulat lehetőségének; gyakorlatilag minden ellene szól.

– MÉGIS MI AZ, AMIBŐL EGY ILYEN FORDULAT KI-INDULHAT?

– Én arra várok vagy arra spekulálok, hogy talán ahol ilyen mély rétegek és mély áramlatok vannak, ott esetleg valami egyszer megváltozik hirtelen. Nem azért, hogy az ember ír vagy mond vagy gondol valamit, de talán azoknak is kell az, azoknak a mély áramlatoknak vagy anyagoknak, hogy az ember itt mondjon, meg írjon, meg gondoljon, meg csináljon ezt-azt, és így talán a mi erőfeszítéseink is belejátszanak abba, ha egyszer majd, talán, megváltoznak azok a folyamatok, amik előidéztek s ma fenntartják köztünk e helyzetet; hisz távolról sem valami racionális

képződményről van itt szó. (Racionális képződménynek azt nevezem, amely bizonyos értelem szerűségnek azért megfelelne. Nem volna teljesen eszelen, mint minden, amit ma racionálisnak neveznek.) Ez a mi civilizációnk messzemenően irracionális, gyakran épp azok a személyiségek a legirracionálisabbak, akik a legtöbbet prédikálnak racionalizmusról és haszonelvűségről, és persze ezt az ő veszett irracionálisukat szintén inspirálja valami. És nemcsak az, hogy persze rajtuk a spanyolcsizma meg a hüvelykzserítő. Ha a kiinduló inspirációban meg találna változni valami, akkor lehet, hogy ki tudnánk húzni a nyakunkat ebből a halálos szorításból, és megváltozna az a folyamat, amely most a bajba visz csak még mélyebben bele.

– HONNAN ÉS HOGYAN JÖN EZ AZ INSPIRÁCIÓ?

– Az inspiráció úgy érkezik, halvány fogalmunk sincs róla, honnan; nem tudjuk, hogy hol lép be. Annyit tehetünk, hogy igyekezünk rá felkészülni. Az igyekezet homályos szó, és maga a művelet és a folyamat is homályos, mert nem biztos, hogy ehhez jónak kell lenni – ártani talán nem árt! –, néha talán rossznak kell lenni hozzá vagy erkölcsstelennek vagy akárminek. Az evangéliumokban is mindenféle bűnösök vannak, akiket hirtelen megszáll az inspiráció. A buddhista történetekben szintúgy. Nem mindig a jó emberekhez érkezik, de néha meg mégis az igazán jókhoz. Kell hát némi furfang, fifika az inspiráció fogadásához. Nem lehet megmondani, hogy kit fog meglátogatni, hogy ki lesz alkalmas rá, az ember saját maga felől sem lehet bizonyos ebben.

Sok emberben érzékelem, hogy jelen van benne egy ilyen finom erő, egészen más, mint az, ami a hatalmi struktúrához tartozik. Annyira nem ebből van, annyira meggyőző, az ember álmában még az is felöltlik, hogy idővel nagyobb szerepet játszhatna az úgynevezett közéletben is.

– A FESTÉSBŐL ISMERED EZT A FAJTA INSPIRÁCIÓT?

– Valamiért úgy érzem, hogy nekem muszáj festenem, és újra meg újra belefogok. Hosszabb ideje már csak embereket festek, ha ugyan ezeket az alakzatokat embereknek lehet nevezni. (Én embereknek nevezem őket.) Azon töröm a fejem, hogy tulajdonképpen hogy is néz ki egy ember, mert hogy nem úgy, mint a fénykép mutatja, azt festői értelemben bizonyítottan vehetjük. De ez csak nagyon durva megközelítése a feladatnak. Azért nem tudom finoman mondani, mert a kérdés maga csak a festés által vagy a festésben fogalmazható meg. Az évek során kialakult egy repertóriumom, eszköztár, módszergyűjtemény. Ezzel próbálok belefújni abba a valamibe, próbálok közelebb kerülni nem tudom mihez. Azonban mindig azt tapasztalom, hogy úgy a feleúton, vagy az út kétharmadán vereséget szenvedek, és a legtöbbször kétségbeesésbe kerülök. Rettenetes időszak következik akkor, próbálok ezt-azt, vergődöm, míg egyszer csak megérkezik a segítség, úgy túlfelől. Én ezt tapasztalom. Nem akarom felfújni a dolgot, hiszen lehet, hogy nem pont a túloldalról érkezik. Én egyszerűen úgy érzem, mivel a képnek, amely ugye sík felület, kétségkívül van túloldala, amely a kép szempontjából tulajdonképp nem létezik, és éppen ott történik valami, azon a helyen, amely amúgy nem is kép. A kettő persze nem ugyanaz, de mégis.

Egyszer csak látom, nini, ott egy ösvény, ott kell továbbmenni, ezt kell most csinálni! Valamilyen segítség jön a túloldalról, mintha egy kéz kinyúlna, vagy ahogy alagút-

építéskor össze kell találkozniuk az építőknél, úgy ez meg az összetalálkozik. Számomra mindig ugyanaz az élmény, transzcendenciaélmény; igenis van túloldal, és oda át lehet jutni, csak én nem tudom, hogyan kell! Vagy az jön át ide. Azt szoktam gondolni, hogy azért jutok át, mert oda-átról segítenek.

Azért nem abszolút nemtudás ez, mert van mindenféle módszerünk is. Így van minden egyébvel is: az imádkozásban, az úgynevezett meditációban, ahol gyakorolni kell, miközben fogalma sincs az embernek, hogy van-e értelme az egésznek, vagy hallgatja-e valaki, amit ott motyog a sőtétben (most nem beszélve arról, hogy az imát igazából nem valakihez mondja az ember, az ima igazából maga az imádság szelleme), tulajdonképpen arról sem nagyon, hogy mit gyakorol. Mindez mellékesnek látszik ahhoz képest, hogy meg kell próbálni csinálni.

– MENNYIRE VÁLTOZOTT MEG A FESTÉSZET? HOGYAN HATOTT RÁ EZ AZ ÚJ KÉPVILÁG, AMELY MOST VESZ KÖRÜL BENNÜNKET?

– A festészet: ősvilági művészet, nem hiába kezdődött Altamirában. Azóta ki lehetett találni a gesso-alapozást meg mindenféle mást, de alapjában adva van egy sík – megintcsak transzcendens mozzanat a világhoz képest –, és oda a síkba sétálunk be a Kati néniel, adafestjük a síkba. Kati néni igazán nem a síkban szokott tartózkodni, hanem a zöldegespult mögött áll, és árulja a sárgarépát. Ha valaki ezt komolyan veszi, akkor számára ezzel egy golgotai út, rettenetes küszködés kezdődik; hogy lehet, és egyáltalán minek kell a Kati néni oda bevinni, és mi történik akkor. A festészet sokat nem változott, bár amikor megjelent a fénykép, akkor érdekes helyzet jött létre, kissé frivol, kissé szerzetesi helyzet, mert most már a fényképhez képest kell fennmaradnia. Ez talán még nehezebb. És talán megint nehezebb a mai videós-televíziós világban, de hát mi nem léphetünk be abba a pártba, a hipermodernébe, mert nem az ő ügyekkel foglalkozunk, legalábbis nem így direktben, mi azon tulajdonképpen túl voltunk már a kezdet kezdetén, a kezdet éppen azt jelenti, hogy ezen azért már túlvagyunk.

Engem az érdekel, hogy az idő hogyan bánik el egy tárggyal, egy képpel, amikor azon keresztül egy ember belép az időbe, és maga is idővé változik.

A festészet olyan, mint egy nagyon régi házasság: a síknak, a festéknek és a síkon kívüli világnak a szerelmi háromszöge. És ez már régóta tart; sem befejezni nem lehet, sem kilépni nem lehet belőle.

– MILYEN AZ A TRANSCENDENCIAÉLMÉNY, AZ A HIT, AMIRŐL BESZÉLTÉL?

– Vannak bizonyos vallási képzetek, amik nagyon foglalkoztatnak. Ilyen az Isten is, kétségkívül. De más vallások másról beszélnek: van a tao, nem személy, van a buddhizmusban a megvilágosodás. Béky Gellért katolikus teológus szerint, aki sokáig Japánban élt, a tao sokkal személyesebb, mint a legtöbb személyes istenhívőnek az istenhite. Nagyon finom kérdés az, hogy mi a személyes, mert nem nagyon értünk hozzá – ez a bökkenő! Lehet, hogy a személyességnek van egy olyan mély háttere, amit vagy akit (nincs olyan névmás, amely ide vágna) magát nem lehet személynek mondani.

Csuang-ce így válaszolt arra a kérdésre, hogy hisz-e a Teremtőben: ha azt mondanám, hogy nem hiszek, akkor azt mondanád, hogy istentagadó vagyok. Ha azt monda-

nám, hogy hiszek, akkor azt hinnéd, hogy szerintem olyan mint egy tehén. A fogalmak így elcsúsznak. Ám a nyugati világnak a személyes Istenbe vetett hite valóban más, mint amikor Lao-ce a taóról beszél. Én nem akarom elmosni ezt a különbséget, nem érdelem, nincs is kedvem hozzá, meg az ízésem is tiltakozik az ilyesmi ellen. Látom elég élesen ezeket a különbözőségeket, de amikor megpróbálnék a végükre járni, csak újabb és újabb titkok emelkednek elélem. De vannak olyan napok, amikor azt gondolom, hogy ilyen személyes Isten mégsem lehet, annyira rettenetes, ahogy így összeállnak a dolgok. Csak persze elmozdul aztán ez a kétely is.

Azt gondolom, hogy a világ egy nyitott izé, nem is nevezném struktúrájának, hogy a Jóisten, amikor elment valahová, vagy talán el se ment, odabent fúr-farag, eszkábál valamit, az összes ajtót-ablakot nyitva fejejtette... Azóta ezek a szélben csapódnak ki-be. Nekünk az összes ilyen jelentkezésre figyelemmel kell lennünk, nagyon vigyázatosan és óvatosan, és akármi, akárki érkezik, szeretettel kell fogadnunk.

Vannak pillanatai az egésznek, amik megrendítően nagyon és mélyek és szépségesek. Hát érdeklí az embert, hogy ez az egész vajon hogy is van.

Megnéztem egyszer az *Encyclopaedia Britannica*-ban az Isten címszót, kíváncsi voltam, hogy egy lexikonban Istentől mi állhat. Az érdekes az volt, hogy azt írta: ahogy az Isten kezd eltűnni az emberi történelemből, úgy látszik, hogy az ember is megmögötte, kezd eltűnni az ember is. És tényleg van egy ilyen folyamat; az emberkép eltűnik. Kathleen Raine írt egy könyvet Blake-ről *Az Isten emberi arca* címmel, és valóban rejtély az emberi arc. Nyilvánvalóan kapcsolatban vagyunk az állatvilággal, de azért mi ilyen angyalok is vagyunk. Az angyalnak is van arca, de az angyal nem eszik, nem köpköd, mint az ember, pattogott kukoricát a metróban. Ez az arc a szellemi kifejezés maga, ez nekünk ide van kölcsönözve, reánk lehelve, de alatta folyton ott van ez a biológiai valami. Isten tudja, mi ez az egész, ez a kombináció. Vannak olyan történetek, amelyek szerint nekünk nem is kellett volna ilyen hús-vér teremtményekké válnunk, hanem csak úgy lebegtünk volna ott fön. Mit tudom én, a légkör felső vagy alsó harmadában. A bűnbeeséssel történt, hogy az állati természetbe túlságosan belegyönyörödtünk, és azóta vagyunk állati testben. Mindenesetre van itt egy ilyen probléma, a 20. századra azá vált, legalábbis, hogy egyszerűen ábrázolhatatlan vagy megközelíthetetlen az emberi arckifejezés. Pillanatnyilag vége, slussz. Egyszerűen nem lehet megcsinálni. Lehet természetesen festeni takaros emberarcokat, de azok gúnypofák lesznek. Viszont nem törekedni arra, hogy megtaláljuk ezt az emberarcot, mihaszna dolog. Én azt képelem, azért vagyunk, hogy megpróbáljuk mégis valahogy megint megtalálni. Úgy érzem, hogy nagyon éles és kemény gerincen futunk vagy kanyarodunk, történet még valami.

Ezzel nem arra célok, hogy önmagunkat valahol magasan a mi állattestvéreink fölött kellene látnunk. Meg vagyok győződve arról, hogy mindaddig, amíg működnek ezek a szörnyű közvágóhidak, mi sem keveredhetünk ki az öldrőlésből, a nyomorúságból. A jégkorszaki festőket, a legnagyobb mestereket, akik valaha éltek, kizárólag az állatok érdekelték. Arról van mindössze szó, hogy más az állatok misztériuma, mint az embereké. Az azonban nem igaz, hogy csak a lónak van pofája, nekem nem.

Lehet, hogy termékeny helyzetben vagyunk, ezzel az

egész borzalommal együtt, és ebből valamire rájöhethünk. Talán most egy csapásra, de nem huszárcsínnyel, hanem szörnyű vájkáló tevékenységgel, hogy miért kerültünk ilyen helyzetbe; hogy kik vagyunk mi, akik ilyen helyzetbe kerültünk; milyenek vagyunk igazából, és mit is kellene csinálnunk.

– *MILYEN KILÁTÁSOKKAL KECSEGTET AZ EZREDVÉG; MILYEN VESZÉLYEKEL, MILYEN REMÉNYEKEL?*

– Most attól félnék, hogy azért következik be, ha nem is a világvége, hanem csak a mi végünk, mert az intellektuális erőnk egy ilyen lyukacsos közeget hoztak létre, amely a világtörténelem terhére tovább nem hordozhatja, beomlik az egész, mint az Ó utcai ház. Kiderült, hogy elszámítottuk magunkat; de az emiatti rettegésünk világon belüli rettegés és kilátástalanság, ami nagyon megkülönbözteti a régi félelmektől. Ezért nincs méltósága, állandó zaj van csak, ricsaj, a folyamatok eldurvultak. Az atombomba is ordonáré; giccses, szirupos blöff a szörnyű félelmünkkel, a szorongásainkkal együtt. Ez jellemzi az ezredvéget; az emberi méltóság maradéktalan elvesztésének a lehetősége.

Talán mégis kiderül egyszer, váratlanul, egy szép napon, hogy nem is mi vagyunk igazából, aki ezt a bajt előidézte; hanem ránk települt, ránk zuhant, belénk nyomódott valami, mint egy balesetben. Akkor talán előjön a mi valódi természetünk. Európa úgy élt évszázadokig, szinte észre sem vette, hogy mit művel másol, hogy amit művel, az mennyire ellenkezik saját szellemi küldetésével. Most már önmagát is kezdi megszüntetni; ha eddig nem, hát most már ideje volna föllázadnia. Ez volna az igazi európai forradalom; önmaga ellen; meg kell tagadnia az európaisághoz fűződő eredendő bűnt.

A kereszténységnek is önkritikát kell gyakorolnia, egészen a gyökerekig; a monisztikus gondolat, a könyörtelen akarat, hogy egyetlen kultúra legyen a világon – része ez is annak az ősbűnnek, amely egyenesen az élet lényege ellen fordul, amellyel a kereszténység mintha képtelen volna szakítani.

Ez a földi szféra rettenetes veszélynek van kitéve; akár az úgynevezett természet, a túlnépesedéssel mi is felszámolódunk és megcáfolódunk. Minden arra a kérdésre fut ki, hogy van egy lény, amely ebbe előbb belekerült, aztán erőszakosan kitepte magát belőle, és akkor tulajdonképpen saját magát is halálosan megsebezte. Mit lehet kitalálni, hogy ez a lény visszataláljon a saját ontológiai helyére? Mert azt hiszem, az ember nem egyéb egy ilyen ontikus helynél. (Nem faj vagyunk, óriási tévedése a világtörténelemnek, hogy emberfajként működünk; és éppen ezért éri ez a faj feljogosítva magát arra, hogy mindenkit kiirtson.) Ezt a helyet most elveszteni látszunk, ami, természetesen, valami végső szörnyűség.

A kínai filozófiában volt egy híres fogalom: a mennyei megbízatás, *ming*. Ebben az írásjegyen egy térdeplő ember meg egy száj látható, fölül egy kis harang. Szól a harang, s az ég szája közben abba a térbe, amely én magam vagyok, belemondja, hogy ki vagyok én. Ez a mennyei megbízatás, és ezt a helyzetet el lehet veszíteni; elveszítheti egy ember is, egy uralkodó is, egy dinasztia is, és elveszítheti az emberiség is. Szánalmas pillanat, hisz magának Istennek is rossz, ha mi elveszítjük ezt a megbízatást. Nagyobb baj, mint a fizikai megsemmisülés, mert testileg a világ kezdete óta úgyis meg kell halni. Nem ez az igazi végső baj, hanem azt elveszíteni, amit nekünk mondtak külön ebben a világban. Ezt kell megpróbálni valahogy jóvá tenni.

MILYENNEK LÁTOD A MAGYARORSZÁGI HELYZE-
TET?

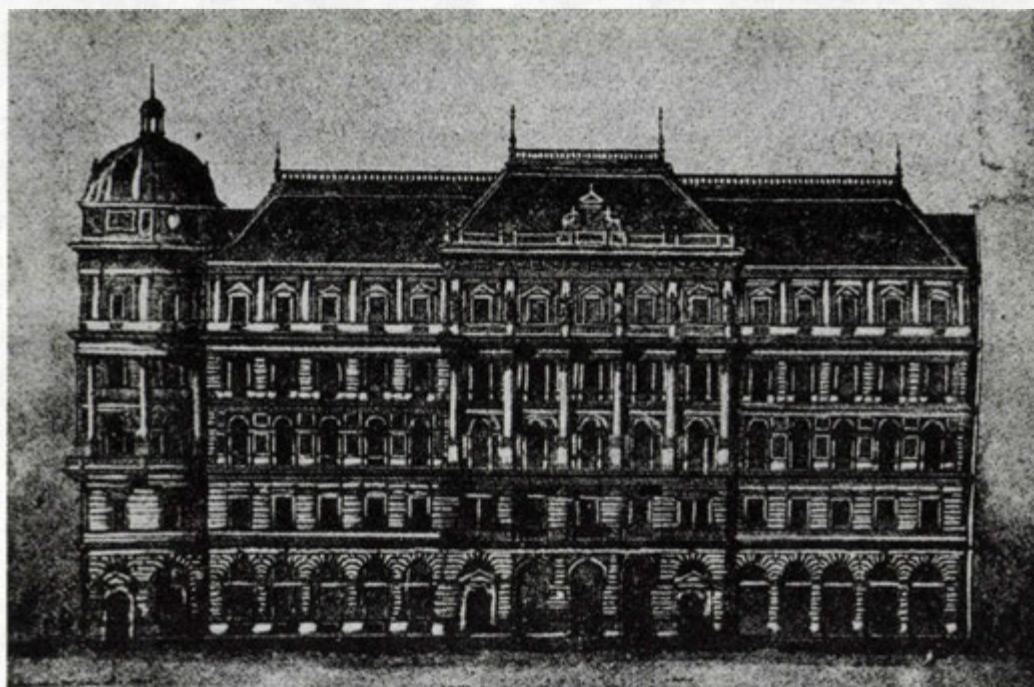
Én itt maradtam, ide tartozónak érzem magam. Ragaszkodom ehhez az országhoz, sőt nemcsak ehhez, mivel származásom révén részben Erdélyhez és a Felvidékhez is kötődöm. Nekem ez a hazám, ez a táj és ez a nyelv, akárhogy nézzük. Másfelől teljesen kozmopolitának érzem magam. Csodálkozom azon, hogy ez a mostani vitákban miért jelentett ellentétet (de nincs mit csodálkozni rajta, annyira felszínesek voltak ezek a viták), mert ez ugyanaz, hiszen a kozmosznak vagyunk a polgárai. A kozmosznak pedig egyik jellegzetessége a helyek rendkívüli fontossága, ami minden vallásban jelen van. Arról a helyről, amely nekem kiosztott, nemhogy nem mehetek el, hanem eszem ágában sincs elmenni innen, mert akkor megszűnik a kozmoszsal való kapcsolat. Ebben az értelemben számomra a magyarság kozmikus valóság. Ugyanazért vagyok eltökélten itt, amiért kozmopolita vagyok.

A mai politikai helyzetben egy csomó olcsó módja van annak, hogy hogyan tépjék szét az osztatlan valóságot két-három részre. Bámulva néztem ezt a mai Magyarországon, hiszen ezek az ellentétek többnyire együtt élnek az emberi személyben; éppen az ellentéteknek ezt az egységét nevezzük személyiségnek. Nagyon érdekes ország ez, amelynek többször is voltak lángelméjű inspirációi. De át- meg átjárják, részekre szabdalják nemcsak a különféle belső pártpolitikai határok, hanem bizonyos pszichikus-strukturális tagozódások is. Úgy érzem, hogy egy záróréteg van bennünk a szív és a fő között: vannak nálunk rendkívül okos emberek, és a magyarság, amely zseniális, nem bírja oda felvinni, a főbe a maga zsenialitását. Az okos emberek ritkán zseniálisak, nyugatiasan okosak inkább, és nem értik ezt a zseniális társaságot, amely hóbörög és fortyog, az pedig őket nem tudja befogadni. Ezért azután fönnáll a földrengésveszély. Ezen nem veszekedéssel kell segíteni, hanem a záróréteg áttörésével. Csak nem sebészeti beavatkozással, másokon; ezt mindenki csak magában végezheti el. Harangozhat és térdelhet és beszélhet.

Az egyik ilyen inspiráció az volt, 1956-ban, hogy az emberek meg akarták találni egymást, a másik, '88-ban, '89-ben, '90-ben, hogy az embereknek és a természetnek kellene újra összetalálkozniuk; ekkor is, akkor is az egész ország átélte ezt. Majd úgy elfelejtette mind a kettőt, mint egy szerelmet, mint egy álmot, ahogy a politikai élet meg a pártok működni kezdtek, az egész valahogy semmivé lett. A politikusoknak nem volt annyira fontos, csak magunkat hibáztathatjuk: nem volt elég ember, aki fölhozta volna a szellemi tudatba. Érdekes volt megfigyelni, a pártpolitikusok, a legkülönbözőbb zászlók alatt, Bős-Nagymarostól hallgattak, mint a sír. Mint aki valahol máshol él. A valóság, a természeti valóság kínos volt nekik. Elfelejtődött, el lett kenve valahogyan az is, hogy a Kádár-korszaknak erre a talán legszörnyűbb erőszaktelére abban az időszakban került sor, amelyet – ugyancsak széleskörű pártpolitikai konszenzussal – lágy diktatúrának becéztek. Ma már talán annak se tartják, egyáltalán diktatúrának. Odáig azért nem jutottunk el, mint Csehszlovákia s aztán Szlovákia, amely a vörös csillag jegyében megkezdett építkezést végül a kereszténydemokrácia jegyében fejezte be, de ott imbolygunk, mutatis mutandis, folyton valami ilyesminek a határán. Változó jelszavakkal folyik a rombolás. Hogy ma a természeti létet nyomban és radikálisan be kell vonni a politikai létbe, az a mi jó politikusaink fejében meg sem fordul. Tiltják ettől persze őket a nemzetközi játékszabályok is.

Két szellemi kincsünket tehát már elkótyavetyéltük. Ezt már csak úgy tehetnénk jóvá, ha lenne egy harmadik, amely ezeket valahogyan magába foglalná, mert restaurálni az ilyen dolgokat sohasem lehet. Magyarországhoz én már csak azért is ragaszkodom, hátha még az én életemben lesz egy harmadik ilyen dolog. De lehet az is, hogy ezt már lestem.

A BESZÉLGETÉST MONORY M. ANDRÁS
ÉS TILLMANN J. A. KÉSZÍTETTE



BUKOVICS GYULA BÉRHÁZ STÍLUSÚ HOMLOKZATTERVE

Liberalizmus a kommunizmus után

LENGYEL SZEMMEL

JERZY SZACKI

A kísértek közül, amelyek mostanában bejárják Kelet-Európát, a liberalizmus kísérte a legszembetűnőbb. Bár a legutóbbi lengyelországi választások politikai erejének gyengülését jelzik, kétségkívül a jövőben is köztünk él majd, és olyan kihívást jelent, amelyet ebben a térségben senki sem hagyhat figyelmen kívül, de nem is intézhet el egy kézlegyintéssel. Azokat a problémákat, amelyekkel a posztkommunista világnak szembe kell néznie, nem fogalmazhatjuk meg anélkül, hogy ne utalnánk mindarra, amit a liberálisok a zászlajukra tűztek. Lehet, hogy a liberálisok nem a lehetséges legjobb megoldást kínálják, de mégis ők voltak azok, akik elsőként jelentkeztek javaslataikkal.

A csodával volt határos, ahogy a kommunizmus összeomlásának másnapján a liberálisok tömegével jelentek meg a politika színpadán Kelet-Európában, hiszen úgy látszott, minden ellenük szól: a liberális hagyományok hiánya, a létező szocializmus öröksége mind a társadalom életében, mind az emberek mentalitásában, valamint azok az elvárások, melyekkel Kelet-Európa történelmének új szakaszába lépett. A liberalizmust legfeljebb az a naiv hit tarthatta életben, hogy a kommunizmus bukása szükségszerűen „a történelem végét” jelenti, vagyis olyan átmenetet a demokráciába, amely bizonyos nézetek szerint visszatérés a természetes állapothoz egy olyan nyugati típusú liberális demokrácia formájában, amely szabadpiaci alapon jött létre.

Úgy tűnik, legalább három dolog hibádzott ebben a derülítő jóslatban, amelyet az új kelet-európai demokráciák hívei és ideológusai, akik lelkesen tettek magukévá a „vissza Európába” jelszavát, az egész világon terjesztettek.

Először is, a posztkommunista országok egyáltalán nem beszélhetnek visszatérésről a nyugati liberális demokráciához, hiszen mindig is reménytelenül messze voltak tőle, nemcsak a kommunista uralma alatt, hanem az azt megelőző időszak során is. Jogosan vádolhatják a kommunizmust azzal, hogy a második világháború után megfosztotta őket attól a hipotetikus lehetőségtől, hogy behozzák a Nyugatot és részévé váljanak, de azzal nem, hogy elszakította volna őket a Nyugattól. A kommunizmus kétségkívül szétrombolta e társadalmak számos korábbi életszféráját, másokat pedig megerősített, sőt megmerevített. Amikor azt mondom, hogy a kelet-európai országoknak nincsenek liberális hagyományai; nemcsak a kommunizmus rombolásaira gondolok, hanem a kommunista uralom alá került kelet-európai országok korábbi arculatára is.¹ Persze nem állítom, hogy e térségben egyáltalán nem léteztek liberális eszmék. Mindössze azt szeretném leszögezni, hogy ezek többé-kevésbé korlátozottan, elsősorban érvényesültek, és, ami talán még ennél is fontosabb, inkább az ideológia területén, mint

a gyakorlati életben hatottak. Hogy miért így történt, itt nem tárgyalhatjuk. Tömören fogalmazva, az okok között igazán fontos szerepet az játszott, hogy a kelet-európai országokban soha nem létezett fejlett polgári társadalom.²

Másodszor, a kommunizmus több évtizedes uralma alatt nemcsak az összes liberális eszmét irtotta ki a köztudatból, hanem szétrombolta mindazokat az intézményeket is, amelyek biztosítékul szolgáltak volna arra, hogy az állampolgár megőrizhesse függetlenségét az államhatalommal szemben, vagyis amelyekre a liberális eszmék esetleges követői támaszkodhattak volna. A legfontosabb a gazdaság lényegében teljes körű államosítása volt, melynek következtében szinte minden állampolgár állami alkalmazottá vált, ugyanakkor elveszítette minden lehetőségét arra, hogy csoportérdekei védelmében szervezkedjék. A tudat államosítása már sokkal kevesebb sikerrel járt, mégis mély nyomokat hagyott, legfőképpen azért, hogy elzárta a társadalmi kommunikáció csatornáit, és megszüntette az eszmék piacát, amely még a nem demokratikus országokban is többé-kevésbé működött. Sokan érezték nyúgnak az etatizmust, ám tiltakozni ellene kockázatos lett volna, és főleg reménytelen, valamint az államtól való függőségnek is megvoltak a maga előnyei, tudniillik az állam levette az emberek válláról a felelősséget, ugyanakkor bizonyos minimális szociális biztonságot nyújtott a számukra.

Harmadszor, az ellenállás, mely az idők során néhány kommunista országban kifejlődött, csak látszólag mutatott közös vonásokat a nyugati liberális hagyományokkal. Igaz, hogy a középpontjában az emberi jogok védelme állt, amely része ezeknek a tradícióknak és annak a polgári társadalomfelfogásnak, mely szerint a társadalom az egyének szerveződésének olyan formája, amely azért, hogy az Államtól független maradjon, lehetővé teszi a valódi egyéni és közös érdekek megjelenését. Mi több, a nyugati liberális demokrácia lényegében pozitív rendszermodellként szolgált a kommunizmus demokratikus ellenzői számára. Lehetetlen azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a demokratikus ellenzék szinte minden szempontból távol állt a liberalizmustól. Vitathatatlan individualizmusa, amely az egyén autonómiájának követelésében fejeződött ki, a kommunista állam ellen irányult, de nem tételezett fel nonkonformizmust. Ellenkezőleg, megkövetelte a társadalmi kötelek újból megerősítését, mivel azokat, mint helyesen gondolták, az állam fokozatosan szétrombolta. Az etatizmus szigorú kritikája csak kis mértékben terjedt ki a nemzetgazdaság szférájára: általában nem jutott túl az állami vállalatok önigazgatásának követelésén. Végül pedig az igények többsége (mint példá-

Az írást kéziratból közöljük.

ul a lengyelországi Szolidaritás esetében) nem csupán az államnak lett címezve. Az ellenzék elsősorban azt hangsúlyozta, hogy az állam tartsa meg azokat az ígéreteit, amelyek az általa hirdetett szocialista ideológiában gyökereztek. Olyan esetekben pedig, amikor a tiltakozás tömeges méreteket öltött, az emberek nagyrészt olyan eszméket kértek számon, amelyek egy adott, leginkább vallási vagy nemzeti közösség sajátjai voltak a kommunizmus előtti időkben. Nem titok, hogy számos országban épp a nemzeti gondolat volt az, amely sikerrel irtotta ki még a liberalizmus írmagját is.

A liberális ideológia terjedésének feltételei Kelet-Európában tehát távolról sem voltak előnyösek. Ennek az ideológiának lényegében két adu volt a kezében. Az egyik az a széles körben elterjedt nézet, mely szerint a liberalizmus „átment a vizsgán” az egész „normális” világban, következésképpen benne keresendők a posztkommunista országok minden problémájának megoldásai. A másik szerint valahányszor felmerült egy, a kommunizmussal ellenkező nézet vagy elmélet igénye, mindig valamiféle liberális megoldás kínálkozott. Ha a legszörnyűbb baj az, amikor „az állam bekebelezi a társadalmat” akkor az orvosság a liberális ideológiák hagyományos vadászterületein keresendő. Még azok is, akik ezeket az eszméket egyáltalán nem, vagy csak felületesen ismerték, könnyedén rátaláltak a liberalizmusra, mint a kommunizmus a *rebours*-jára, mivel a létező rendszer jellemzőinek, elsősorban államközpontúságának cáfolatát keresték benne.

Egyszóval Kelet-Európában a liberalizmust leginkább valamiféle utópiának, a jó társadalom egyfajta látomásának tekintették, amely a dolgok állapota elleni tiltakozás nyomán született, és valójában nem rendelkezett történelmi gyökerekkel. Mindössze a bázisát kellett már csak megteremteni. Úgy tűnik, ez volt a kelet-európai liberalizmus alapvető problémája, és egyben viszonylagos eredetiségének okozója. Tudniillik a történelem során először fordult elő, hogy a liberalizmusnak konstruktivistának kellett lennie, holott a konstruktivizmus iránt érzett ellenszenv tanszerkezetének állandó eleme.⁴

Időzzünk még egy darabig a liberalizmus alapkoncepciójánál. Annyira nem ment el az eszem, hogy definíció után kutassak, hiszen ez volna a legreménytelenebb feladat, amelyet szellemtörténész valaha is kitűzött maga elé. A liberalizmus szó számos jelentést hordoz, amelyek nemcsak különböznek egymástól, hanem adott esetben ellent is mondhatnak egymásnak. Ezért van az, hogy nem egy kutató szerint helytelen a szót egyes számban használni.⁵ Magam nem vagyok ennyire radikális, sőt hajlamos vagyok azt hinni, hogy a liberalizmust igenis leírhatjuk a gondolkodás egyfajta stílusaként (de sem nem egyetlen ideológiaként vagy politikai filozófiaként, sem *a fortiori* egyetlen programként). E stílus arra a feltételezésre épül, hogy az ember magától értetődően és feltétel nélkül bír olyan előjogokkal, amelyek semmilyen módon nem korlátozhatók, kivéve más emberek hasonló előjogai által. Az egyéni előjogok ilyen megfogalmazása a liberalizmust meglehetősen egyértelműen elkülöníti az összes többi, nem liberális ideológiától, még abban az esetben is, ha ezek, mint ahogy ez manapság szinte kivétel nélkül így van, nem vonják kétségbe ezeket az előjogokat.

Gyakorlatilag az a legfontosabb, hogy ezt a feltételezést az emberek sokféleképp értelmezik, míáltal rengetegféle következtetésre jutnak, ame-

lyek nem egy esetben teljesen összeegyeztethetetlenek egymással. Lényegében levezethető belőle mind a legradikálisabb libertarianizmus, mind pedig a „szociális” liberalizmus, melynek legfőbb célkitűzése az, hogy a korábban hátrányos helyzetben levő csoportok számára lehetővé tegye azoknak az előjogoknak a megszerzését, amelyeket korábban csak a kiváltságos csoportok birtokoltak. Ez különben csak egyike a liberalizmuson belül létező számtalan megosztottságnak. Ma Kelet-Európában még ennél is fontosabbnak tűnik a politikai és a gazdasági liberalizmus megkülönböztetése.

Képviselőik a polgári társadalom két különböző aspektusára összpontosítják figyelmüket. Az előbbi főleg a politikai és ideológiai pluralizmus létrejöttének megfelelő feltételeit kívánja megteremteni, amely egy olyan közélet megszervezését jelenti, melyben különböző vélemények és értékrendek békésen megférnek egymás mellett.⁶ Ezért is legfőbb jelszava a nyitott társadalom és a tolerancia. Az utóbbi számára a legfontosabb feladat a gazdasági élet felszabadítása az állami irányítás alól, és a kijelölt útnak nem feltétlenül kell kapcsolódnia valamilyen meghatározott gazdaságon kívüli választáshoz. Bármilyen politikai megoldás elfogadható, amennyiben garantálja a gazdasági tevékenységek szabadságát. A gazdasági liberalizmus legfőbb jelszava a szabad piac, legveszélyesebb ellenségét pedig a szocializmusban látja, függetlenül annak politikai megjelenési formájától. A politikai liberalizmus viszont értelmezésem szerint a totalitarizmusban véli fölfedezni a legnagyobb veszélyt, függetlenül attól, hogy az a kommunizmus vagy más rendszer formájában jelenik meg. Az egyik esetben a lényeg az, hogy az állam ne avatkozzon bele a gazdasági életbe, míg a másikban az, hogy az állam ne legyen elnyomó, és ne támaszkodjon semmilyen ideológiára.

Ez a kétfajta liberalizmus nem feltétlenül zárja ki egymást, de a gyakorlatban nemegyszer külön-külön jelennek meg. A legjobb példát erre valószínűleg az egymástól eltérő liberális vélemények szolgáltatják Pinochet tábornok chilei diktatúrájáról. A politikai liberálisok szemében a lehető legnagyobb szigorúsággal elítélendő volt, míg a gazdasági liberálisok azt mondták, támogatni kell, mivel szabadsági gazdaságpolitikát képvisel. Úgy is mondhatnánk, a polgári társadalom megteremtésének két különböző stratégiájával állunk szemben.

Ez a fajta megosztottság a liberalizmuson belül Kelet-Európában is megjelent. A politikai liberalizmus gyökerei a hetvenes és nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéhez nyúlnak vissza annak ellenére, hogy maga az ellenzék legjobb esetben is csak egy protoliberalis formáció volt. Úgy tűnik, mégis tagjai népszerűsítették a politikai liberalizmus számos eszméjét,⁷ különösen a nyitott társadalomét, amelyben a különböző nézetű és emberek harmonikusan képesek együttműködni. A gazdasági liberalizmus a magángazdaság támogatásával az államtól független gazdasági terek létrehozását célozza. Gyakran említik Lengyelországot, mint az előbbi stratégia példáját, Magyarországot pedig (s elsősorban Kínát) mint az utóbbiét. Hogy hogy nem, mégis Lengyelország volt az az ország, ahol tanúi lehetünk a gazdasági liberalizmus talán legátfogóbb koncepciója megszületésének.

Arra a koncepcióra gondolok, amelyet Miroslaw Dzielski dolgozott ki a nyolcvanas évek elején. A koncepció lényege egy úgynevezett *történelmi kompromisszum* volt, melynek alapján a kommunisták fokozatosan lemondtak volna a nemzetgazdaság irányításáról miközben továbbra is

hatalmon maradnak, és élvezhetik a kapitalizmus kifejlődésének összes előnyeit. Ugyanakkor a gazdasági szabadsággért cserébe a társadalom ideiglenesen lemondott volna politikai ambícióiról. Hasonló gondolatokkal foglalkozott akkoriban a lengyel liberalizmus másik rangos képviselője, Stefan Kisielewski is.⁸

1989 után azonban ez a koncepció mintha veszített volna jelentőségéből. „Mintha”, mondom, mivel a lényege nem csak, vagy nem elsősorban a kommunistákkal való kiegyezés volt, hanem az is, hogy a létező szocializmus megdöntését a nemzetgazdaság szocialista modelljének elvetésével kell kezdeni, a többi majd megy magától, ha a gazdaság már kapitalizálódott. A kapitalista szó hihetetlenül fontos ebben az összefüggésben, mivel a liberálisok voltak az elsők, akik a szocializmus országaiban megérintették azt a tabut, amely megbénította a „Marxtól a piacig” vezető gazdasági vitát.⁹ A liberálisok világosan és félreérthetetlenül kijelentették, hogy nem a piaci szocializmust kell feltalálni, hanem visszaállítani a kapitalizmust.

A kommunizmus mint politikai rendszer összeomlása után 1989-ben ez az álláspont vált uralkodóvá, annak ellenére, hogy az emberek még mindig olyan eufémizmusokat használtak a kapitalizmusra, mint „piacgazdaság”, vagy „a már kipróbált gazdasági rendszer”. A gazdasági liberalizmus hatalmas politikai sikert aratott, amelyet nem lehetett egy napon említeni semmilyen, a politikai liberalizmus által abban az időben elért eredménnyel. Sőt, azt is mondhatnánk, hogy még mielőtt az utóbbi teljesen kifejlődhetett volna, többé-kevésbé perifériára szorították a hagyományos nacionalista, populista és vallási ideológiák. Ezek számára egy olyan politikai közösség eszménye, melyben a különbözőség érvényesül, és az értékrendeknek egyenlő státusuk van, továbbá amely mentes az olyan politikai doktrínáktól, amelyek egyesítenek minden embert, fantasztikusnak tűnt, és elvetendőnek. Ezen ideológiák követői számára ugyanis a pluralizmus és a tolerancia addig áldásos, amíg az ő saját másságukat védi, de abban a pillanatban gyanússá válik, amint valaki másét.

Nem kívánom eltúlozni a tendenciák jelentőségét, mivel gyakorlatilag sehol sem fenyegették a kommunizmus összeomlása után megjelenő liberális és demokratikus intézményeket, de azt hiszem, hogy erősek és tartósak. Furcsa paradoxon, hogy erőteljes antikommunista színezetük ellenére elég sokat átvettek azokból a gondolkodási szokásokból, melyek a kommunista állam által oly igen támogatott „erkölcsi és politikai egység” idején alakultak ki. Bárhol legyen is, a politikai liberalizmus üzenete könnyen lesz pusztába kiáltott szó, annál is inkább, mert a legtöbb posztkommunista ország elszalasztotta az „alkotmányozó pillanat” kínálta lehetőséget, amikor a liberális eszme teljes mértékben intézményesülhetett volna.¹⁰

A gazdasági liberalizmusnak kezdetben nem kellett komoly ellenállással szembenéznie. Mivel a szocialista gazdasági rendszer teljesen hitelét vesztette, azt a javaslatot, hogy egy olyan új rendszert vezessenek be, amely szögesen ellentétes alapelveken nyugszik, mindenki magától értetődőnek tekintette. Komoly szerepe volt ebben az emberek tudatlanságának is, hiszen fogalmuk sem volt arról, mi történik majd a gyakorlatban. Gyakran képelték azt, hogy a nemzetgazdaság átalakítása kizárólag előnyökkel jár, bármiféle hátrány nélkül.¹¹ Voltak olyan naiv várakozások is,

melyek szerint a nemzetgazdaság piacgazdasággá való átalakításának szinte azonnal érzékelhető hatása lesz.

Ezekbe a hamis ábrándokba vetett erős hit volt az oka annak, hogy Lengyelországban a gazdasági liberalizmus végül is az antikommunista szakszervezeti mozgalomban talált támogatásra, amely, ahogy akkoriban mondták, „erőnyöt tartott a reformok fölé”. A liberális irányzatok azonban más országokban is erős támogatást élveztek, ami egyáltalán nem állt arányban a politikai erejükkel (képviselők egyébként tökéletesen tisztában voltak helyzetük furcsaságaival). Ez volt az oka, annak, hogy oly gyakran hivatkoztak a középosztály megteremtésének szükségességére, valamint hogy olyan váratlanul készségesen kezdtek szövetségest keresni maguknak a jobbszárnyon, fennen hangoztatva, hogy milyen közel áll hozzájuk minden szellemi tradíció, a szocializmust kivéve. Még olyan vélemények is akadtak, amelyek szerint a liberalizmus par excellence konzervatív irányzat, és csak a nemzetgazdaság átalakítására törekszik, nem pedig arra, hogy bármiféle új kultúrát teremtsen.¹² Ily módon a gazdasági liberalizmus nem egyszer a politikai liberalizmus ellenfelévé vált, mely a kultúra átigazítását központi kérdésnek tekintette.

Nem térek ki most arra az egyébként igen fontos problémára, hogy vajon lehetséges-e liberális gazdaság liberális társadalom nélkül. Ennek a koncepciónak megvannak a kritikussai, akik fokozatosan ráébredtek arra, hogy a kapitalizmus „...az emberi civilizáció egyik összefüggő rendszere, nem pedig önkényesen rendezhető kirakósjáték.”¹³

Tegyük azonban félre a gazdasági liberalizmus politikai tévelygéseit és a problémákat, amelyekkel szembekerülhet, ha majd megpróbálja definiálni a célt, amelyet el akar érni. Bár a liberális mozgalom fragmentálódása azt jelzi, hogy ezek nem elhanyagolható kérdések. Tételezzük föl mégis, hogy az irány jól van meghatározva, akárcsak a társadalom átalakításának általános elvei. A liberalizmus problémája a posztkommunista országokban éppen az, hogy vajon lehetséges-e követni ezt az irányt anélkül, hogy föl kellene adni azokat az elveket, amelyek mind ez idáig a liberalizmus alapját képezték.

Az 1989-es áttörés előtt ez a probléma még gyakorlatilag nem létezett. Amíg a hatalom a kommunisták kezében volt, a liberálisok Kelet-Európában többé-kevésbé ugyanabban a helyzetben voltak, mint nyugaton évszázadokkal azelőtt: megpróbálták új gazdasági rendet bevezetni kicsiny, zárt körökben, barátságatlan környezetben. Természetesen az evolúcióra és a „kis lépések taktikájára” hagyatkoztak. Lehet, hogy ez az út hosszabb és fáradságosabb volt mint másutt, de nem állt példa nélkül, mivel a liberálisoknak módjukban állt felhívni a figyelmet a hirtelen változás és a „romantikus reformizmus”¹⁴ veszélyeire. Ellenálltak minden konstruktivista kísértésnek.

Az 1989 évi forradalom, amelyhez mellel a liberálisok igen csekély mértékben járultak hozzá, radikálisan megváltoztatta a dolgok állását azáltal, hogy váratlanul lehetővé tett egy új gazdasági rend gyors bevezetésére. Nehéz lett volna elszalasztani ezt a ragyogó alkalmat. Ugyanaz a Václav Klaus, aki két évvel korábban a „romantikus reformizmustól” óvta a gondolkodókat, most kijelentette: „Teljes körű, valódi, korlátok és kényszerek nélküli piacgazdaságra van szükség, most azonnal.”¹⁵ Így indult el az az egyedülálló kísérlet, amely a kapitalista rendszer ha-

tározott és gyors bevezetését eredményezte az eredetileg elgondolt lassú és spontán – minden előzetes elméleti feltevés nélküli – fejlődés helyett. A posztkommunista világban uralkodó feltételek között azonban a kapitalizmust előbb ki kellett találni, és csak azután lehetett átültetni a gyakorlatba, vagyis pont fordítva, mint ahogy az a történelem során eddig végbement.

Így aztán a liberálisok bizonyos értelemben olyan helyzetben találták magukat, amely igencsak hasonlított arra, amikor a kommunisták átvették a hatalmat. Igaz, a liberálisok elképzeléseit összehasonlíthatatlanul nagyobb egyetértés fogadta, sőt azt is hangsúlyozhatták, hogy az ő általuk szorgalmazott rendszert másutt már sikeresen kipróbálták. Ezeket a különbségeket azonban nem szabad túlbecsülnünk. A liberális elképzelések bevezetését kísérő egyetértés tudniillik könnyűszerrel korlátozottá vagy rövid lejáratúvá válhatott. Sőt, bár a történelmi tapasztalat egyértelműen pozitív, egyáltalán nem tudható, hogy az egyik vagy másik országban melyik kapitalista modell volna a legalkalmasabb. Ez persze annak a következménye, hogy a kapitalizmus nem rendszer abban az értelemben, amelyben a kommunizmus volt.¹⁶ A kapitalizmusnak ugyanis nem létezik egyetlen sémája, legfeljebb olyan absztrakt gazdasági modellekben, amelyeket soha sem ültettek át a gyakorlatba. Ez a magyarázata annak, hogy a kelet-európai liberálisok körében miért olyan népszerű a neoliberalizmus (ez a jelenség a nyugati szakértőknek gyakran meglepetést okoz), ugyanis az a tiszta kapitalizmus modelljét használja, ezáltal megkerüli mindazokat a problémákat, amelyek a valódi kapitalizmus felé vezető út sokszínűségéből adódnak.

Minél tisztább a kapitalizmusnak az a modellje, amelyet elfogadunk, annál szembe-tűnőbb a kontraszt a modell és a posztkommunista valóság különböző válfajai között. Ezért a liberálisok egyre inkább égető szükségét érzik annak, hogy egyetlen kreatív akcióval életre hívják mindazt (a piacot, a valódi pénzt, a tőkét, a magántulajdont, a középosztályt stb.), ami a gyakorlatban hiányzik, és ami nélkülözhetetlennek tűnik az új rend beindításához. Közvetlenül a kommunizmus összeomlása után a kapitalizmus spontán fejlődésnek indult a bazárok szintjén, ám nem jutott túl azok falain. A nemzetgazdaság egésze meglepően ernyednek bizonyult, és csak nagyon gyengécskén reagált a felülről érkező „piaci jelzésekre”. Erre vezethető vissza Stefan Kisielewski paradox kijelentése: „Kényszerítsünk mindenkit és vezessük be a kapitalizmust!”¹⁷ valamint a tekintélyuralmi kormányzásról szőtt álmok is. Liberális körökben elhangzottak csendes utalások a demokrácia veszélyeiről is, a demokráciáról, amely esetleg a nemzetgazdaság átalakításának lelassítását kívánna szorgalmazni, ugyanakkor korlátlan lehetőséget kínálna az embereknek arra, hogy hangot adjanak rövidlátó érdekeiknek és meghíúsult reményeiknek.

Ezek az autoritárius hajlamok azonban a retorika szintjén maradtak. Sőt, a gazdasági reformok liberális vonulatának nem demokratikus eszközökkel való védelmezése Oroszország kivételével sehol, egyetlen pillanatra sem volt reális lehetőség. Mindegyik kelet-európai társadalom túlságosan is erősen ragaszkodott, különösen eleinte, a frissen elnyert demokráciához, nem is beszélve arról, hogy senkinek sem volt elképzelése arról, vajon honnan is kerfthettek volna

egy liberális diktátort. Továbbá a Chilével vont párhuzamnak sem volt gyakorlati értelme, mivel ott arról volt szó, hogy a kormány már ne avatkozzon bele a nemzetgazdaság életébe, míg a posztkommunista országok a problémája az volt, hogyan találjanak egy olyan erőt, amely átszervezné a gazdaságot. Az pedig egyáltalán nem magától értetődő, hogy erre bármely diktatúra képes volna-e oly módon, ahogy ezt a liberálisok szeretnék.

Így hát a gazdasági liberálisok kénytelenek voltak programjukat demokratikus feltételek között bevezetni. Ettől egyfelől megnövekedett a bizonytalanság, másfelől pedig semmivel sem vált könnyebbé kiegyeztetni a konstruktivizmusnak abból a csapdájából, amelyben a liberálisok találtak magukat. Azért alakult ez így, mert az adott feltételek között, politikai formájától függetlenül az állam volt az, amelytől a leginkább függött a reformok sorsa. Akár tettett, akár nem, az államnak kellett lefektetnie az új gazdasági rendszer alapjait.

Lengyelországban ezt azok a liberálisok érzékelték a legerősebben, akik közvetlenül részt vettek a végrehajtó hatalomban. Azok a kijelentések, amelyeket akkoriban tettek, jól tükrözték, mennyire tudatában vannak a kitűzött cél és azon az eszközök közötti disszonanciának, amelyeket elkerülhetetlenül alkalmazni kellett, amennyiben ezekhez a célokhoz egy kicsit közelebb kívántak jutni.¹⁸ Ennek eredményeképpen elkezdtek saját liberalizmusukat „gyakorlatiként”, illetve „pragmatikusként” aposztrofálni, ami annak a beismerését jelentette, hogy in abstracto nem a tiszta liberalizmust kedvelték leginkább. Így aztán egyszerre két oldalról is bírálatoknak tették ki magukat, egyrészt azok részéről, akik magáért a liberalizmusért kritizálták őket, másrészt azokétól, akik meg azért, hogy liberalizmusuk nem eléggé következetes és eszméiket nem liberális eszközökkel kívánják megvalósítani. Lengyelországban a Liberáldemokrata Kongresszus által képviselt „gyakorlati” liberalizmus az etatizmus árnyékában működött: jól látható volt ez az események fordított sorrendjén a nyugati demokratikus államokhoz képest, ahol általában éppen a társadalom képviselte a kreatív erőt, míg az állam másodlagos, alárendelt szerepet játszott.¹⁹

A liberalizmus illetően államias devianciája Kelet-Európában nemcsak annak volt köszönhető, hogy az államnak részt kell vennie a piachoz vezető út lerövidítésében, például azzal, hogy elősegíti a privatizációt. Az is fontos, hogy az állam nem tud egyik napról a másikra megszabadulni azoktól a feladatoktól, amelyeket a kommunizmusban vállalt magára. Bár ez kívánatos, és igencsak szükséges volna, a gyakorlatban mégis lehetetlennek bizonyult, mivel az állam működését fenntartó intézmények egyike-másika egyszerűen összeomlott volna. Ráadásul a hatóságok demokratikus körülmények között nem hagyhatják figyelmen kívül a polgárság elvárásait és kívánságait, amelyeket, a liberálisok nagy bánatára, továbbra is az államnak címeznek. A liberálisok felpanaszolhatják például, hogy a munkások túlságosan sokat követelnek, ezeket a követeléseket mégsem hagyhatják figyelmen kívül, hiszen a liberális reformok sorsa nagyban függ mind a szakszervezetek viselkedésétől, mind az egymást követő választások eredményétől.

Mindez megmagyarázza azt, hogy a gazdasági liberalizmus legelszántabb követői miért tekintik az 1989 után születő új rendet csupán „a szocializmus álrúhási formájá-

nak”,²⁰ annak ellenére, hogy kritikusai (és nem csak azok, akik a szocializmus ilyen vagy olyan formáját képviselik) azt felettébb liberálisnak találják.

A „gyakorlati” liberálisoknak persze teljesen igazuk van, amikor azt állítják, hogy a „tisztán” liberális politika elkerülhetetlenül katasztrófához vezet, de az nem biztos, hogy „pragmatizmusuk” megvédi őket a bukástól. Lengyelország példája legalábbis erre utal.

A liberalizmus története a posztkommunista országokban csak részben sikertörténet. A legnagyobb eredmény, amit elért, kétségtelenül az, hogy idegen talajon, különlegesen mostoha körülmények között egyáltalán sikerült megvetnie a lábát, mi több, néhány országot fontos gazdasági átalakításokra kényszerített. De el kell azt is mondanunk, hogy azok az országok, amelyek visszautasították a liberális reformokat, ezáltal nem szereztek maguknak semmilyen kézzelfogható előnyt. Erre utaltam akkor, amikor előljáróban azt állítottam, hogy a liberalizmus még mindig aktuális kihívást jelent.

Azt sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a liberalizmus merle a posztkommunista világban több szempontból is negatív, és nem csak azért, mert a liberalizmus hamar elvesztette kezdeti népszerűségét, és széles körben azzal vádolták meg, joggal vagy jogtalanul, hogy a rendszerváltásért a társadalomnak túl nagy árat kellett fizetnie. Lengyelországban például a „liberalizmus” kifejezés bizonyos körökben szinte sértésnek számít.²¹ Ennek a liberálisok maguk is okai voltak, mivel annyira mélységesen meg voltak győződve nézeteik helyességéről, hogy általában kevés megértést mutattak a posztkommunista világban uralkodó sajátos viszonyok iránt, különös tekintettel az ott élő emberek mentalitására, akik számára a kapitalizmus még nem is olyan régen csak egy távoli bolygón létező valami volt, és talán még ma is az.

Mégis, úgy tűnik, az elkövetett hibák nem meghatározóak, annál kevésbé, mivel bizonyos értelemben lehetetlen volt elkerülni őket akkor, amikor a liberálisok, akaratuk ellenére, egy utópisztikus társadalmi átalakítás alanyának szerepében találták magukat. Ebből a helyzetből nincs sikeres kiút. Az ember vagy feltétel nélkül hű marad az elveihez, és megpróbálja a nép ellenállását figyelmen kívül hagyva betartani azokat, kockáztatva ezáltal a bukást és a perifériára szorulást, vagy enged valamennyit az elveiből, anélkül azonban, hogy ez a sikert bármennyire is garantálná. Talán nem is lehet sikert elérni az adott körülmények között.

A gazdasági liberalizmus dogmái között szerepel az a tétel is, hogy nincs „harmadik út” a szocializmus és a kapitalizmus között. Szerintem ez a tétel gazdaságtudományi szinten teljesen igaz, és lehetetlen egy olyan „szociális piacgazdasági”, vagy „piacgazdaságon alapuló szocializmus” típusú modellt felállítani, amelyet ugyanolyan koherencia és elegancia jellemezne, mint a két tiszta formáét. A tiszta formák azonban csak szociális vákuumban képzelhetők el, nem pedig olyan valóságos társadalomban, ahol a gazdasági szakértők nem rendelkeznek abszolút hatalommal, míg a nem gazdasági szakértőknek korlátlan joguk megvédeni „babonáikat”. Ennek eredményeképpen, minden gazdasági elmélet dacára, lényegében „kevert” gazdaságokkal állunk szemben, valamint olyan vitákkal, amelyek leginkább keresés arányairól szólnak. Pillanatnyilag úgy tűnik, sehol sincs előírva, hogy a posztkommunista országoknak a liberálisok által vágyott tiszta kapitalizmust kell favorizálniuk. Lehet hogy ez balszerencse ezen országok számára, de a balszerencsét nem lehet mindig elkerülni. Egyre több olyan véleményt hallani, mely szerint a klasszikus liberális séma a posztkommunista országok valóságos körülményei között egyáltalán nem alkalmazható.

Qui vivra, verra.

FORDÍTOTTA RÓNA ANNAMÁRIA

J E G Y Z E T E K

1. Vö. George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*, Oxford: Blackwell, 1993, 5–37.
2. Elfogadom a John Gray által nemrég felvázolt elméletet a polgári társadalomról, mely szerint „Dialektikus ellentétben a marxi totalitarizmussal és az iszlám (vagy más) fundamentalizmussal, a polgári társadalmaknak három meghatározó vonásuk van. Először, politikai intézményeik nem világnézeti szempontúak, vagyis nem egy totalitárius világnézetet képviselnek, hanem ellenkezőleg, engedik, hogy sokféle nézet és érték éljen békésen egymás mellett. Másodsor, a hagyományos despotizmussal szemben a polgári társadalmakat törvényekkel szabályozzák (...). Harmadsor, minden polgári társadalomban a gazdasági élet nagy részét törvény alkotta és védelmezte autonóm intézmények, önálló, szabad akaratukból létrejött társulások, közvetítő intézmények és piacok irányítják, melyek a magántulajdon és a szerződéses szabadság elvén alapulnak.” *From Post-communism to Civil Society: the Re-emergence of History and the Decline of the Western Model*, *Social Philosophy and Policy*, 10/2, 1993 nyár, 29–30.
3. David Ost, „The limits of liberalism in Poland”, *Telos*, 89, 1991, 91.
4. Vö. Friedrich von Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas*, London: Routledge & Kegan Paul, 1978; Radzislawa Gortat „Liberalizm jako konstruktywizm”, *Przegląd społeczny*, 6. szám, 1992 október, 1.
5. Vö. Különösen John Rawls, *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press, 1993.
6. Lásd most megjelenő könyvem: *Liberalism after Communism*.
7. Vö. különösen Dzielski, *Duch nadchodzącego czasu*, Wrocław, 1989.
8. S. Kisielewski, „Wstęp do programu opozycji”, *Bez cenzury*, Paris: Edition Spotkania, 265–266.
9. Ez a címe Włodzimierz Brus és Kazimierz Laski könyvének. Lásd még János Mátyás Kovács és Márton Tardos (szerk.), *Reform and Transformation in Eastern Europe. Soviet-type Economics on the Threshold of Change*, London: Routledge & Kegan Paul, 1992.
10. Vö. Bruce Ackerman, *The Future of Liberal Revolution*, New Haven and London: Yale University Press, 1992. 4. fejezet.
11. Például Lech Mazewski, „Thatcherizm po polsku”, *Przegląd polityczny*, 3(16) szám, 1992, 10.
12. Például Janusz Lewandowski, „Czy i jaka centroprawica?”, *Przegląd polityczny*, no. 3(16), 1992, p. 9.
13. Václav Klaus és Tomas Jezek, „False liberalism, and recent changes in Czechoslovakia”, *East European Politics and Societies*, 5/1, 1991 tél, 37.
14. Václav Klaus, *Dismantling Socialism. A preliminary Report*. The 1991 John Bonython Lecture, Sidney, 1991, 4.
15. Kenneth Minogue, „Societies collapse, faith linger. On Christians and Communists in Confusion”, *Encounter*, 54/2, 1990 március.
16. *Nowy Dziennik*, 1992 december 1.
17. Például Jan Krzysztof Bielecki: „A liberalizmus azon a hiedelemen alapul, hogy egy napon a liberalizmus kerül uralomra Len-

gyelországban. Ma (...) az állami beavatkozásnak olyan módszereit kell megtalálnunk, amelyek egyáltalán nem liberálisak. Még azt is elmondhatjuk, hogy az államnak részt kell vennie a piacgazdaság kialakításában (...), ez nem liberális, mindazonáltal ez a valóság." *Sztandar Młodych*, 1991. május 24–26.

18. Schöpflin, *id. mű*, 288.

19. J. Korwin-Mikke, *Nowy Dziennik*, 1992. december, 1.

20. Magától értetődő, hogy nem kizárólag a gazdasági liberalizmus kritikája volt az oka e felfogás kialakulásának. A liberalizmus ellenfelei voltak a katolicizmus hirdetői is, akik mindenkit liberálisnak tekintettek, aki nem értett egyet velük.

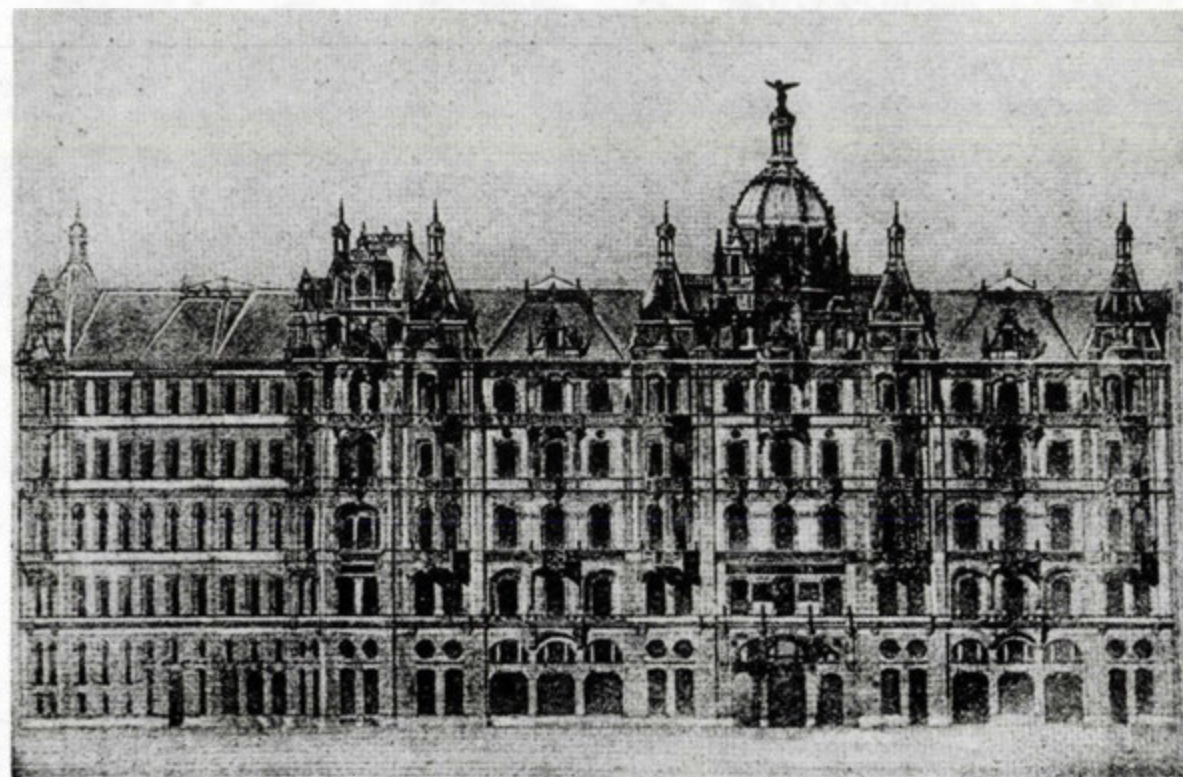
21. Vö. John Gray korábban idézett cikkével.



BOBULA JÁNOS KUPOLÁS MEGOLDÁSA



PECZ SAMU KÖZÉPKORT IDÉZŐ TERVE



STEINHARDT ÉS LANG BAROKKOS ÉPÜLETE

Másságok egyenlősége

GONDOLATOK A KISEBBSÉGI JOGOKRÓL

BÍRÓ BÉLA

Gyaníthatóan azzal a céllal, hogy az esetleges román kifogásoknak elejét vegye, az RMDSZ kisebbségi törvénytervezete a közösség jogait a közösséghez tartozó személyek egyéni jogaiból vezeti le. Az érvelés körkörös. A tervezet II. fejezetének A) pontja az Egyéni kisebbségi jogok címet viseli. Az egyéni kisebbségi jog pedig nyilvánvalóan *egyéni közösségi jog*. A közösségi jogok következtéként az egyének közösségi jogaiból eredeztethetők, ez utóbbiak alapját pedig csakis az egyének által alkotott közösségek jogai képezhetik. Az I., Általános rendelkezések című fejezet 2. szakasza világosan ki is mondja: „A magukat autonóm közösségként meghatározó nemzeti kisebbségeket megilleti a hozzájuk tartozó személyek egyéni kisebbségi jogain *alapuló* (kiemelés tőlem – B. B.) személyi autonómia, valamint a helyi öngazgatási és regionális autonómia.”

De ez az érvelési eljárás nem csupán az RMDSZ törvénytervezetére jellemző. Glatz Ferenc, a budapesti Europa Institut által kiadott *Kisebbségek Közép-Európában* című munkájában, anélkül hogy a közösségi jogokat explicite módon az egyéniekre vezetné vissza, voltaképpen ugyanazt teszi, amit az RMDSZ törvénytervezete. A kisebbségek (közösségi) jogai szerinte „a kisebbségi alapon gyakorolt szervezkedési szabadságra, a személyi autonómiára és a területi autonómiára terjednek ki”.¹ Az azonban, amit a szerző a személyi autonómia fogalmán ért, az teljes mértékben kimeríti az egyéni kisebbségi jog hipotetikus fogalmát. A két tervezet tehát alapkonceptiójában azonosnak tekinthető. A közösség jogait lényegében mindkettő az egyének „közösségi” jogaira vezeti vissza.

Alaposabb megfontolásra azonban valószínűnek látszik, hogy a kollektív jogok *nem vezethetők vissza* semminemű egyéni jogra, épp ez teszi szükségessé különálló jogcsoportként való tételezésüket. Az egyéni kisebbségi (közösségi) jog önellentmondás. A közösségben gyakorolt egyéni jog (és végső fokon minden egyéni jogot csak közösségben, másokkal együtt gyakorolhatunk) még nem közösségi jog, egy jog csak akkor közösségi, ha egyéneket nem, csupán közösségeket illethet meg. Természetesen a közösségek jogait is csupán egyének gyakorolhatják, ez azonban közelről sem teszi őket egyéniekké, hiszen ezek a jogok egyéneket (önmagukban, az általuk alkotott közösségektől függetlenül) nem illethetnének meg.

„A kisebbséghez tartozó személynek az a joga, hogy anyanyelvi iskolahálózatot vegyen igénybe”, melyet Varga Attila, az RMDSZ-tervezet egyik atyja egy, a bukaresti *A Hétben* megjelent vitacikkében² egyéni jognak minősít, valójában par excellence közösségi jog: anyanyelvi iskolához, s kiváltképp iskolarendszerhez *egyén gyanánt* senkinek sem lehetne joga, magyarul az állam – egyetlen személy kedvéért – nem lenne köteles kisebbségi anyanyelvű isko-

lát létrehozni. (De az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 26. cikkelyében megfogalmazott „egyéni” jog, az oktatáshoz való jog is közösségi jognak tekinthető. E jogot a különböző államkeretekben élő egyének eltérő nyelven – anyanyelvükön – gyakorolják, sőt adekvát módon csak anyanyelvükön gyakorolhatják. Az oktatáshoz való jog közösségi jellege azonban, mint látni fogjuk, anyanyelvhez kötöttségétől eltekintve is bizonyítható. Ezen az sem változtat, hogy e jogot, mint minden jogot, *közvetlenül* csupán egyéneknek van módjuk gyakorolni.)

„A közösségnek az a joga, hogy anyanyelvi iskolahálózatot hozzon létre” (melyet Varga a közösségi jog példaként mutat be), a szó tulajdonképpeni értelmében nem minősíthető közösségi jognak, hiszen az anyanyelvi iskolákat ez esetben sem az elvont közösség, hanem e célra egyesült magánszemélyek hoznák létre. E jog tehát legfennebb közösségben gyakorolt egyéni jognak lenne minősíthető. Ez a példa tehát nemigen szolgálhat az egyéni és közösségi jogok közti különbségtétel alapjául. E különbségtétel során másból kell kiindulnunk.

Elsősor is a közösségben gyakorolható egyéni jogokat és a közösségek jogait kell világosan megkülönböztetnünk egymástól (Drepturile omului, 1993).³ Az RMDSZ törvénytervezete (akárcsak Glatz Ferenc kisebbségekre vonatkozó megoldásjavaslata) ebben nem tesz különbséget, s így – a képviselői rendszer vagy az egyesülési jog révén érvényesíthető egyéni jogokat (a többségiekétől eltérő) közösségi jogokká kinevezve – egyrészt nyitott kapukat döngöl, másrészt olyan ellenvetéseket hív ki maga és a kisebbségi jogok ellen, melyek legtöbbször kivédhetetlenek.

A közösségi jogokkal kapcsolatban nem az az igazi probléma, hogy elismertessük őket, mert elismerésük – önmagában – még jótányt sem javítana a helyzeten (nem állok egyedül azzal a véleménnyel, hogy a román hatalom akkor hozhatna bennünket igazán káros helyzetbe, ha az RMDSZ törvénytervezetét jelenlegi formájában elfogadná), hanem az, hogy e jogokból az államra háruljanak kötelezettségek. X. Y. egyéni jogából, hogy a közélet bármely fórumán anyanyelvét használja, még közel sem következik, hogy anyanyelvén feltett kérdéseire anyanyelvén érkezék válasz. Egy közösség anyanyelvhez való jogából viszont már igen. Ennek oka a kötelezettségek természetéből fakad. A kötelezettségek ugyanis – mint látni fogjuk: a szó szigorú értelmében vett emberi jogoktól eltekintve – mindig mások (az állami közösség, az állampolgárok) jogait hivatottak érvényesíteni. (E feltevés helyességét az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 29., kötelezettségekre vonatkozó cikkelye

egyértelműen alátámasztani látszik, e cikkely a kötelezettséget mindhárom esetben egy közösség – a „társadalom”, „mások”, a „nemzetközi közösség” – jogaival indokolja.)

A kisebbségi közösség anyanyelvhez való jogából logikusan következnek, hogy az állami hivatalnokoknak vagy azok egy részének köteletségük beszélni a kisebbségek nyelvét (is), ahogy az anyanyelvi oktatáshoz való jogból is az következnek, hogy az állam köteles kisebbségi nyelveken oktatni tanintézeteket fenntartani, vagy ezek fenntartásához anyagilag hozzájárulni. A közösségi jogok jogalanyáról zajló vita ebben a megvilágításban értelmét veszti. A kisebbségi jogok közvetlen jogalanya természetesen az egyén, az államra háruló kötelezettségek jogalapja azonban a kisebbségi közösség – és nem az egyén – nyelvhasználati joga.

A jogok két alapvető csoportra oszthatók: negatív jogokra, melyek bizonyos, az emberi méltóságot sértő cselekményeket tiltanak (ilyen például az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozatának 4. vagy 5. cikkelye, mely a rabszolgaságot, illetve a kínzást tiltja), és pozitív jogokra (ilyen a jogsegélyhez való jogot kimondó 8., a megfelelő életfeltételekhez való jogot kimondó 25., az oktatáshoz való jogot kimondó 26. stb. cikkely), melyek az egyén állampolgári minőségéből (valamely állami közösséghez való tartozásából) fakadó önmegvalósítási lehetőségeket garantálnak. Ez utóbbi jogcsoport az államot nem önkorlátozásra, a civil szférából való kivonulásra, hanem épp ellenkezőleg, a szóban forgó jogok gyakorlásához elengedhetetlen jogi, intézményi, pénzügyi feltételek megteremtésére kötelezik. A joggyakorlás oldaláról mindkét jogtípus egyéni jogként kezelendő, az adott jog érvényesíthetőségét garantáló kötelezettségek oldaláról azonban a negatív jogok mindig egyéni jogként jelennek meg, a pozitív jogok ellenben csakis közösségi jogként érvényesülhetnek.

Az így értelmezett egyéni és közösségi jogok már nem kerülhetnek összeütközésbe egymással. Az egyéni és a közösségi jogok hamis szembeállításának oka éppen az, hogy a közösségi jogok fő ellenzői, az állami hivatalnokok – e jogokból fakadó – egyéni kötelezettségeiket (a kisebbségi nyelvek tolerálásának vagy éppenséggel megtanulásának kötelezettségét) szeretnék – a kollektív jogok jogalanyaira való sanda hivatkozással – kijátszani.

Ezt a törekvést a kisebbségek látszólag csak úgy hátríthatják el, ha – a közösség jogaira való hivatkozással – sikerül kialakítaniuk saját autonóm intézményeiket, autonóm adminisztratív egységeiket stb. Ez azonban nem minden esetben lehetséges, szerencsére nem is minden esetben szükségszerű. Ha az állam önmagát az összes etnikai, nyelvi, vallási közösség képviselőjének tekinti, s ez a tény az állami hivatalok összetételében is tükröződik, a kisebbségi közösségek követeléseit autonómiák nélkül is teljesíthetők. E lehetőség Erdélyben annál is figyelemre méltóbb, mivel itt a területi autonómiák pusztán a kisebbségi népesség egy részének gondjaira kínálhatnak adekvát megoldást.

Az egyéni és a kollektív jogok közti leglényegesebb különbség tehát abból fakad, hogy az egyéni jogok esetében az államra már egyetlen személy – egyéni – jogai is kötelezettségeket hárítanak, a közösségi jogok esetében ugyanehhez megfelelő számú és státusú egyénből álló közösségre van szükség.

Az egyéni és a közösségi jogok közti fentebb vázolt különbség azon alapul, hogy – amint azt egy korábbi tanulmányomban⁴ már részletesebben is kifejtettem – az egyéni jogok azonosságok (a szó legelvontabb értelmében vett emberi lények) egyenlőségét tételezik, s így ezek esetében a jog csak úgy érvényesíthető, ha a másságtól (a bőrszín-től, nemtől, életkortól stb.) eltekintünk, a közösségi jogok viszont másságok (eltérő hagyományokkal, kultúrával, jogrendszerrel stb. rendelkező közösségek) közti egyenlőséget tételeznek, s így e jogok csak akkor érvényesíthetőek, ha e másságok létét jogilag, intézményileg, pénzügyileg stb. megerősítjük, magyarázunk, ha legalizáljuk őket.

E gondolatmenet alapján a többségi állampolgárok kulturális jogait is közösségi jogoknak kell minősítenünk. Az oktatási nyelv megválasztásakor ők sem valamely egyéni, hanem az anyanyelvhez való közösségi jogukat érvényesítik. A közösségi jogok a kisebbségi közösségek egyfajta „privilegiumából” az egész társadalomra jellemző jogcsoportként kerülhetnek be a köztudatba, ami nagymértékben csökkenthetné a velük szemben érvényesülő gyanakvást.

A pozitív és a negatív jogok az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában viszonylag könnyen megkülönböztethetőek lennének egymástól, hiszen az első csoportba tartozó jogok alanya természetesen a „mindenki”, a második csoportba tartozóké a „senki”. (Azért voltam kénytelen feltételes módot használni, mert a dokumentum fogalmazásmódja ebben a vonatkozásban sem mindig következetes.) Nézetem szerint a tulajdonképeni (azaz minden emberi lényt azonos módon megillető) emberi jogok a negatív jogokkal azonosak.

Ez a feltevés már a negatív szabadság Isaiiah Berlintől származó definíciójából is szükségszerűen következne. E definíció szerint a szabadság nem egyéb, mint „az emberi kívánságok teljesülésének útjában álló akadályok hiánya”.⁵ Berlin is úgy véli: az alapvető emberi jog „mindig negatív fogalom: az elnyomás gátja”.

A pozitív jogok alanya („mindenki”) nyilvánvalóan egy közösség (még akkor is, ha e jog közvetlenül pusztán a közösség tagjai által gyakorolható), s hogy kik alkotják ezt a közösséget, ahhoz nem férhet kétség: az állampolgárok. Maga a közösség pedig az állam (melyet gyakran azonosítanak a politikai, állampolgári vagy etnikai nemzettel). Az „állami közösség” az, melynek polgárait a jogszolgáltatás, az oktatás, a kultúra, az egészségügy stb. intézményrendszere megilleti. Egyetlen szemelynek nincsen joga alkotmányhoz, iskolarendszerhez, kulturális intézményekhez stb., egy idegen állam polgára vagy polgárai nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy a kedvéért-kedvükért az állam sajátos jogrendszert dolgozzon ki, vagy rájuk vonatkozóan saját államuk jogszabályait vegye tekintetbe. (Ha a szóban forgó jogok nem lennének közösségi, egy ilyen igény elutasítása azt jelentené, hogy ember voltunkat vonjuk kétségbe. A gyakorlatban csupán azt a közösségi „jogukat” kérdőjelezzük meg, hogy az állam kedvükért megváltoztassa törvényeit, hagyományait, kultúráját.) Nézetem szerint teljesen nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben nem egyetemes emberi jogokról, hanem sajátos közösségi („nemzeti”) jogokról van szó. Ezt a feltevést az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 22. cikkelye is alátámasztani látszik. E cikkely a gazdasági, társadalmi és kulturális jogok alanyául nem az egyént mint egyént, hanem „mint a

társadalom tagját" -t jelöli meg. Ez a megfogalmazás pedig csak akkor lehet indokolt, ha valóban léteznek jogok, melyek korábbi feltevéseinkkel összhangban az egyént csupán mint a közösség tagját, mint állampolgárt illetik meg. A Nyilatkozatban az egyén egy harmadik meghatározottságában, világpolgárként is megjelenik. A 28. cikkely szerint: „mindenkinek joga van egy olyan társadalmi és nemzetközi rendhez, melyben a jelen Nyilatkozatban kimondott jogok és szabadságok megvalósíthatóak.” A nemzetközi rendhez nyilvánvalóan nem egyéni és nem is állampolgári, hanem világpolgári minőségünkben lehet jogunk. E jog tehát szintén közösségi jog, melynek csupán akkor van értelme, ha léteznek azok a nemzetközi intézmények, melyek gyakorlásának feltételeit megteremtik, magyarul, ha létezik vagy kialakulóban van a nemzetközi közösség, s a neki megfelelő államok feletti „államszervezet”.

Amikor a közösségi jogok érvényesíthetőségét az államhoz, illetve annak aleggységeihez kötöm, közlőrl sem valamiféle etatista ideológia nevében érvelek, ellenkezőleg, érveléssel az állam pluralizálásának, decentralizálásának, közösségi többarcúsága elismerésének fontosságát szeretném kiemelni. De ahogyan nem képzelhető el az államtól független magánbíró, ugyanúgy nem képzelhető el a kisebbségi jogok egyfajta csoport-„privatizálása” sem.

Amint arra Ralf Dahrendorf is fölívta a figyelmet, maguk az (általunk negatív jellegűeknek minősített) általános emberi jogok is csupán egy speciális (pozitív) jogrendszer, a „nemzeti” révén érvényesíthetőek. Paradox módon, hisz' ez a tény éppen egyetemesen emberi jellegükkel áll ellentétben.

Következésként megalapozottnak tűnik az a feltevés, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata már eleve tartalmaz rejtett közösségi jogokat, s a közösségi jogok explicit tételezésének éppen az lenne a funkciója, hogy az adott jogokat az államnál (illetve a nemzetnél) kisebb politikai közösségek esetében is érvényesíthetővé tegye.

Nézetem szerint az egyéni és közösségi jogok közti ellentét elvi tartalma fejeződik ki a klasszikus liberalizmus politikai filozófiájának két alapelvében: a negatív szabadság és a törvény előtti egyenlőség⁶ elvében is. A negatív szabadság elve eszerint az egyetemes emberi jogok egyéni, a törvény előtti egyenlőség elve az egyetemes emberi jogok közösségi jogcsoportját alapozza meg.

E feltevést az egyenlőségfogalom tartalmi elemzése is alátámasztani látszik. Heller Ágnes úgy véli: „A társadalmi egyenlőség és egyenlőtlenység nem ontológiai adottság, eltérő normák és szabályok alkalmazása hozza létre.”⁷ Sőt a csoport és a társadalmi csoportosulás közti különbséget is „maguk a normák és szabályok teremtik” (kiemelés tőlem – B. B.). Következésként az egyenlőség fogalma csupán valamely közösség tagjaira értelmezhető.

Az emberi méltóság azonban ontológiai adottság. A belőle fakadó jogok az egyént közösségen kívüli állapotában (azaz idegenként) is feltétlenül megilletik.

Mindebből persze korántsem következik, hogy a közösségi jogok egy része ne lehetne egyetemes, azaz minden emberi közösségre, s így implicite minden egyénre érvényes közösségi jog. Ezek a közösségi jogok tehát logikusan kaphattak helyet az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában. Úgy tűnik, ez a megközelítés lehetőséget nyújt annak a dilemmának a feloldására, mellyel Kis János a Van-

nak-e emberi jogaink? -ban szembesül. Világosan látja, hogy „a negatív szabadság elve és a törvény előtti egyenlőség elve mögött valamilyen mélyebb alapelvnek kell lappangania”. Az egyéni és közösségi jogok közti különbségtétel hiányában azonban ezt a mélyebb alapelvet csupán megsejtheti. A javasolt megoldás („az egyenlő méltóság elve”), nézetem szerint nem egyéb, mint az első két alapelv összevont formában való újrafogalmazása. E fogalomkapcsolat voltaképpen az egyenlőség és a szabadság sok vonatkozásban inkompatibilis kategóriáit próbálja egyetlen elvben összeolvasztani. Ez az összeolvasztás lehetetlen, de egy mélyebb alapelvre való visszavezetésük tényleg lehetségesnek tűnik.

A keresett alapelv, nézetem szerint, az *emberi méltóság kanti elve*, mely egyaránt alkalmasnak látszik a negatív és a pozitív szabadság, illetve a közösségtől való egyéni függetlenség és a (mindig közösségi) önrendelkezés (Berlin, 436–437) előbbiekre épülő elveinek megalapozására. Ha az emberi méltóság elvét az emberre mint az öt integráló közösségekkel szembenálló racionális lényre és az emberre mint közösségi lényre alkalmazzuk, éppen a klasszikus liberalizmus politikai filozófiájának két alapelvéhez jutunk.

A két alapelv, amint azt Berlin világosan látja, ellentmond egymásnak. A negatív jogok hívei „a hatalmat mint olyat akarják féken tartani”. A pozitív jogokéi „a saját kezükbe akarják venni. Ez lényegbevágó különbség.”

Aberlini különbségtételt azonban nem mindenki fogadja el. Joel Feinberg *Social Philosophy* című művében azt állítja: „...ha semmi sem akadályoz meg engem X megtételében, szabadságomban áll megtenni X-et, és fordítva, ha szabadságomban áll megtenni X-et, semmi nem akadályoz meg X megtételében. A valamihez való szabadság és a valamitől való szabadság ily módon logikailag összefügg, és nem létezhet sajátos »pozitív«, valamihez való szabadság, mely ne lenne valamitől való szabadság (...) Úgy vélem, nincs semmi rossz abban, ha a pozitív szabadságot a »negatív kényszer«, a negatív szabadságot a »pozitív kényszer« hiányaként jellemzem”.⁸

Ez a következtetés azonban csak abban az esetben lehetne helyes, ha a „megakadályoz” (az angol eredetiben „prevent”) szó eltérő jelentéseit egybemossuk. Valójában a szót két, merőben eltérő jelentésben használjuk: 1. cselekedeteimet egy, az enyémmel ellentétes akarat, egy másik ember vagy embercsoport, a rendőrség stb. akadályozza meg; 2. cselekedeteimet a cselekvés belső vagy külső feltételeinek hiánya „akadályozza meg”. (Azaz betegség, gyakorlatlanság, morális gátlások miatt vagyok rájuk képtelen, vagy nincsenek hozzájuk eszközeim, nem jött el a kedvező alkalom stb.).

Első esetben az akadály valóban a külső kényszer megléte, a szabadság tehát ennek a hiányával azonos. A második esetben az akadály valamely feltétel hiánya, a szabadság tehát a feltétel meglétéit jelenti. A feltétel megléte azonban nem (mindig) azonos a kényszer hiányával és megfordítva.

Nem negatív és pozitív kényszerről van szó tehát, hanem a kényszer hiányáról és a feltétel meglétéről. A szabadságot az teszi negatívvá és pozitívvá, hogy a negatív szabadság esetében a kényszer hiányzik, a pozitív esetében a feltétel adott. Természetesen hiányozhat a feltétel, és adott lehet a kényszer, ez esetben azonban nem negatív szabadságról, hanem a szabadság hiányáról kell beszélnünk.

Feinberg, amint arról példái tanúskodnak, a kényszer és a késztetés fogalmait is egybemossa, a cselekvésre irányuló késztetést is kényszernek nevezi (egy adott pillanatban a vágytól való szabadságról beszél). Aligha szorul külön bizonyításra, hogy ez esetben is lényegileg eltérő fogalmakról van szó.

Amint az a következő formalizáció alapján nyilvánvaló, a feltételek megléte pozitív, a kényszer hiánya negatív szabadságot eredményez. A tényleges szabadság tehát egyszerre lehet pozitív és negatív is, ha adottak a feltételek és hiányzanak a cselekvést gátló kényszerek. Ábrán:

KÉSZTETÉSEK	a) feltételek	1. belső (személyes)
	b) kényszerek	2. külső (társadalmi)
		1. belső (erkölcsi gátak)
		2. külső (törvények)

Az etnikai, vallási, nyelvi és egyéni kisebbségek azért kénytelenek a közösségi jogok explicit tételezése mellett kardoskodni, mert rájuk (Heller Ágnes más vonatkozásban papírra vetett megfogalmazásával élve) olyan normákat és szabályokat alkalmaznak, melyek „valójában nem a rájuk vonatkoztatandó normák”. Ez történik akkor, amikor egy, a többségtől eltérő nyelvű kisebbség tagjait abban teszik „egyenlő”-vé a többséggel, hogy a hatóságokkal való érintkezésben a többség nyelvét, s nem abban, hogy anyanyelvüket használhassák. E „jog-egyenlőség” révén a kisebbségi közösséget súlyos méltánytalanság éri. A valóságos jogegyenlőséget az jelentené, ha a két közösségnek az anyanyelve, és nem valamely államnyelv nyilvános használatához lennének egyenlő jogai. Ebben az esetben ugyanaz a szabály különböző közösségeket hozna létre, ami egyértelműen azt bizonyítja, hogy az etnikai, nyelvi, vallási csoportok közti egyenlőség esetében valóban nem azonosságok, hanem – ahogy azt korábban feltételeztük – másságok egyenlőségéről lehet szó csupán.

A negatív és a pozitív, az egyéni és a közösségi jogok nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő kategóriák. A két jogcsoport közt dinamikus egyensúlynak kell érvényesülnie. Bármelyikük háttérbe szorulása a társadalmi rendszer működési zavarait eredményezheti, sőt hosszabb távon szükségszerűen azt is eredményezi. A közösségi jogok érvényesülését nem megakadályozni, hanem ellensúlyozni kell. Az ellensúly funkcióját természetesen csak az egyéni jogok hatékony védelmét garantáló jogrendszer töltheti be. Valamely közösség emberi jogainak lábbal tiprása azonban nem a közösséghez tartozó egyének negatív (egyéni) szabadságának növekedéséhez, épp ellenkezőleg, e szabadság csökkenéséhez vezet. De korántsem azért, mert a szóban forgó közösségi jogok egyének lennének, hanem azért, mert az egyéni identitásnak szerves része(i) a közösségi identitás(ok) is, melyek pusztán az egyéni identitások által létezhetnek. Így aztán közösségek egyenjogúságának el nem ismerése elkerülhetetlenül az egyén önérvényesítési lehetőségeinek beszűkülésével jár. Azzal azonban, hogy a közösségi identitás pusztán az egyéni identitás által létezhet, korántsem szűnik meg közösséginek lenni.

A fenti gondolatmenet lehetőséget teremt arra is, hogy az olyaszerű zavaros megfogalmazásokat, mint hogy: „Léteznek olyan sajátos egyéni jogok, melyeket az egyén nemzeti önazonosságának csorbulása nélkül nem tud vagy nem kíván érvényesíteni...”, s ebben az esetben a közösség képvisellete lép fel azok érvényesítésekor”, elkerülhessük (Szabadelvű Kör programelvei, 1994).⁹ E mondatból nemcsak az derül ki, hogy e „sajátos” jogok egyéni érvényesítése – ha lehetséges, illetve kívánatos lenne – „az egyén nemzeti önazonosságának csorbulása”-t vonná maga után (ami már

önmagában is képtelenség), hanem az is, hogy a közösség képvisellete (pluralista közösség esetében képviselletei) valóban képesek lehetnek e jogok érvényesítésére. Az 1989 utáni helyzet alakulása azonban ezt a feltevést egyértelműen cáfolja. Az egyesülési, illetve alapítványi jog csaknem akadálytalan érvényesítése-érvényesülése jottányival sem vitt közelebb a magyar nyelv nyilvános használatának elismertetéséhez. Egymást közt, nem hivatalosan akadálytalanul használhatjuk anyanyelvünket, a hivatalokban, a helységnévtáblákon, a hivatalos feliratokon stb. azonban már nem.

Kétségtelennek tűnik: a közösségi jogok érvényesítésére – épp e jogok jellegéből fakadóan – csupán az állam vagy az állam alegységei (szövetségi államok, autonóm tartományok, körzetek, önkormányzatok stb.) képesek. Vagy úgy, hogy vállalják a szóban forgó jogokkal járó kötelezettségeket, vagy úgy, hogy lemondanak szuverenitásuk idevonatkozó részéről, s e jogok érvényesítését egyrészt autonómmá váló (alacsonyabb szintű) területi egységeknek, másrészt – általuk finanszírozott, s a szubsidiaritás elve alapján mindenképpen autonóm entitásokként működő – kisebbségi intézményeknek engedik át, megteremtve természetesen magánintézmények működésének jogi-pénzügyi feltételeit is.

Akkor tehát, amikor az RMDSZ bizonyos képviselői – a román hatalom iránti jogos bizalmatlanság jegyében – a kisebbségi jogok érvényesítésének legfontosabb módozatát az autonóm „közösségi intézményrendszer” kialakításában és működtetésében látják és látatják, voltaképpen a szó tulajdonképpeni értelmében vett közösségi jogok érvényesíthetőségének esélyeit korlátozzák. Olyan kötelezettségeket vállalnának magukra – jog gyanánt –, melyeknek teljesítésére erőforrások híján képtelenek, vagy ha képesek is lennének rá, teljesítésükkel csupán az általuk képviselt közösség hátrányos helyzetét súlyosbítanák. Maga az RMDSZ-törvénytervezet – ebben a vonatkozásban – a helyes álláspontra helyezkedik, az anyanyelvi iskolarendszer létrehozását és fenntartását, kivételes esettektől eltekintve az állam feladatává teszi.

A területi autonómia természetesen lehetőséget nyújt a szükséges erőforrások előteremtésére is, de területi autonómia csupán az erdélyi magyarság kisebbik részének esetében nyíllhat lehetőség, s ez esetben is kérdéses, hogy mikor.

Az autonómiák szerepének túlhangsúlyozása, s a tervezet által javasolt megoldással többé-kevésbé ekvivalens alternatív lehetőségek figyelmen kívül hagyása a tervezetet merevvé, a jelenlegi helyzetben gyakorlatilag esélytelené teszi, a többség bizonyos képviselőiben indokolatlan féltelmeket és aggodalmakat ébreszt, illetve táplál.

Jellemző a romániai magyarság szellemi állapotaira, hogy a törvénytervezet vitája során a Küldöttek Országos Tanácsának képviselői Szilágyi N. Sándor alapvető vonatkozásokban összehasonlíthatatlanul átgondoltabb, az erdélyi magyarság egészének érdekeit sokkal inkább szem előtt tartó tervezetét¹⁰ érdemi vitára sem méltatva, egy olyan tervezet részesítettek előnyben, mely tisztázatlan fogalmaival nem annyira logikailag, mint inkább érzelmileg megalapozott megfogalmazásával a szimbolikus cselekvés elégtételét szolgáltathatta a résztvevőknek.

Azok, akiknek döntő befolyásuk volt a tervezet kidolgozásának és elfogadtatásának folyamatára, szaktekinélyeknek számítanak. Annak ellenére is, hogy a román szakemberekkel és értelmiségiekkel folytatott többrendbéli (a Társadalmi Dialóguscsoport, az Emberjogi Központ stb. által szervezett) viták során bebizonyították: nemigen képesek a kisebbségi álláspont szabatos kifejtésére és alátámasztására. Ettől persze még lehetnek kitűnő jogászok, azoknak a kisebbségi képviselőknek azonban, akik a közösségi jogok még tisztázatlan kérdéskörében álláspontunkat képviselik inventív és a vitapartner logikáját követni-korrigálni, a megfontolandó elemeket asszimilálni képes értelmiségieknek (és elsősorban jogelméleti kérdésekről lévén szó, nem feltétlenül gyakorló jogászoknak) kell lenniük. Mert a kisebbségi kérdés rendezését nem várhatjuk pusztán az Európa Tanácstól, érveinket fokozatosan a román közvéleménnyel is el kell fogadtatnunk. Igazat kell adnom Tamás Pálnak, aki *A Hét* 13-as számában úgy vélte: "...ha a kisebbségeknek az egyéni jogoknál többet, inkább rendszerbe kapcsolódó mozgásteret szeretnénk biztosítani, akkor ehhez a többségi jóváhagyást nyilvánvalóan képtelenség külső nyomással kikényszeríteni. Más út nincs – ki kell egyezni a többséggel".¹¹ Ehhez azonban

olyan személyiségekre van szükség, akik a kérdésről tárgyalni hajlandó román szakembereknek és értelmiségieknek (azaz az értelmiségi elitnek) méltó szellemi partnerei lehetnek.

E kérdés szorosan összefügg a romániai magyar nyilvánosság egyik legsúlyosabb anomáliájával, a tekintélyképző mechanizmusok kérdésével. Ebben a nyilvánosságban a szak- vagy intellektuális tekintély nem a voltaképpeni szellemi-intellektuális teljesítmények értékelésén (vagy legalább figyelembevételén) alapul, hanem a személyi kapcsolatokon, az érdekcsoportokhoz való kapcsolódáson. (Ennek egyik legmeghökentőbb példája az, ahogyan a hazai magyar nyilvánosság a csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport kutatásait, létét ignorálja.)

A következmény: kisebbségi életünk tekintélyei jogot formálnak maguknak arra, hogy „saját fejjel végiggondolt, s elkészített” munkáskáikat (Varga) olyan szellemi teljesítményként állítsák be, melyek esetében legfennebb arról lehet szó, hogy „gondolati-eszmei tartalmaikat megismertessük a nemzetközi közvéleménnyel, bevigyük, integráljuk az európai jogrendszerbe”.

Ez a következmény annak kimondásával ekvivalens, hogy a világnak el kell fogadnia végre: létezik sajátos magyar logika. Alig hinném azonban, hogy a törvénytervezet (és egyéb kisebbségi tárgyú frásaink) kiegészítéseként kidolgozandó, s természetesen többségi szavazással jóváhagyandó *Kis magyar logikátska* az a mű, melynek köszönhetően sajátosságunk méltósága kiteljesedhet. Félő, hogy ennek épp az ellenkezője következne be.

J E G Y Z E T E K

1. Glatz Ferenc: *Minoritati in Europa Centrala*, Europa Institut, Budapest, 1993.
2. Varga Attila: Néhány ködoszlato észrevétel. *A Hét*, 1994, 11. szám.
3. *Drepturile omului*, 1993, 3. szám, Masa rotunda la CDO: Drepturile minoritatilor: drepturi individuale, drepturi colective.
4. Bíró Béla: Egyén és Közösség. *Beszélő*, 1993, 5. szám.
5. Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Európa 1990.
6. Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Második, átdolgozott kiadás, Magyar Füzetek könyvei, 11., 1988.
7. Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. Gondolat, 1990.
8. Joel Feinberg: *Social Philosophy*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1973.
9. *Szabadelvű Kör programelvei*, Liberalizmus és a közösségi jogok című fejezet, kézirat.
10. Szilágyi N. Sándor: Törvénytervezet a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról és a nemzeti közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. *Korunk*, 1994, 3. szám, 131. old.
11. Tamás Pál: A kisebbségi autonómia játéktéréről. *A Hét*, 1994, 13. szám.

A CORVINA KIADÓ AJÁNLATA

Norman Cohn

EURÓPA DÉMONAI

A BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS TÖRTÉNETE

A kötet az európai történelem fonákját vizsgálja, azt a törekvést, hogy a világot meg kell szabadítani bizonyos fajta emberektől. Ez az igyekezet ma sem ismeretlen, s a történeti áttekintés az Olvasóban a 20. századot illetőleg is gondolatokat ébreszthet.

ÁRA: 680 FORINT



VÁSÁROLJON A CORVINA KÖNYVKLUBBAN!

**A CORVINA KÖNYVEI KEDVEZMÉNYESEN VÁSÁROLHATÓK MEG
A CORVINA KÖNYVKLUBJÁBAN:**

BUDAPEST, V. VÖRÖSMARTY TÉR 1. II. EMELET 201.

NYITVA: HÉTFŐTŐL CSÜTÖRTÖKIG 10 – 15.30-IG

PÉNTEKEN 10 – 13.30-IG

BŐVEBB FELVILÁGOSÍTÁS A KERESKEDELMI OSZTÁLYON

TELEFON: 117-8379

Vladimir Nabokov A műncker

Gyűlnek, gyülekeznek a különböző helyekről előhívott dolgok, miközben egyiknek-másikuknak nemcsak a térbeli, hanem az időbeli távolságot is le kell küzdenie; vajon melyik velem-nomád megérkezése a körülményesebb – a fiatal kis nyárfáé, amely ugyan itt állt a közelben, de már rég kivágták, vagy pedig az udvaré, amely most is megvan, de nagyon messze. Ezért tehát igyekezzetek csak, igyekezzetek szépen!

Lám, pointillista áprilisi zöldjével már meg is érkezett az ovális lombozatú kis nyárfa, és a számára kijelölt helyen, a magas téglafal tövében állt meg, amelyet teljes egészében egy másik városból rendeltem ide. Szemközt fölemelkedik a nagy, komor, elhanyagolt ház, és fiókként kicsúsznak belőle a nyamvadt erkélyek. Lassan minden a helyére kerül az udvaron: még a hordó kell, a másik hordó, a lenge lombárnyék, a valami-féle tartály és a falnak támasztott kereszt. És bár még nincs együtt minden, és sok részletet kell kiegészíteni és befejezni, élő emberek, Gusztáv és Anton, a testvérpár lép ki az erkélyre, az udvarba pedig, bőrönddel és könyvhalommal rakott kék kocsit húzva megérkezik az új lakó, Romantovszkij.

Ha a verőfényes napokon sarkig tárva állnak az ablakok, úgy tűnik az udvarból nézve, hogy sűrű sötétség tölti meg a szobákat (és így mindig van éjszaka, hiszen a huszonnégy órás nap egyik fele odabent van, a másik az udvaron). A szikrázó napfényben maradt a kocsi a könyvekkel, a hordó, a másik hordó, a hunyorgó nyárfa és a kátránybetűs felirat a téglafalon... „Szavazz erre a listára!” Biztos a testvérek mázolták oda a választás előtt.

A világot pedig a következőképpen építhetjük fel: verítékezzen mindenki, és legyen mindenki jóllakott! Lesz munka, lesz mit zabálni, minden tiszta, világos és meleg lesz.

(Romantovszkij a testvérekével szomszédos szobába költözött. Az még az övéknél is ócskább volt, de azért egy kaucsukbabát talált az ágy alatt – úgy látszik, hogy csodálatos ember lakta őelőtte.)

A testvérek viszont, mit sem törődve azzal, hogy világuk még nem érte el a teljes és végleges tárgyiasultságot, és itt is, ott is tudatosítatlan részleteket őrzött, már vastagon benne érezték magukat az életben. Az idősebb, Gusztáv, egy bútorraktárban dolgozott, a fiatalabb éppen munka nélkül volt, de azért nem eresztette el fülét-farkát. Gusztáv rózsálló arcából hosszú, kese szemöldök meredezett. Mellkasa széles, mint egy szekrény, és elválaszthatatlan, durva, sűrű gyapjából kötött pulóverének ujját a könyökéig húzta, hogy minden munkának megadja a módját. Anton ragyavert arcán trapéz alakúra nyírott fekete bajusz. Vörös vattaujjas, eres soványság. Viszont teljesen egyforma az ülepük, amint a korlátra könyökölnek; nagy, diadalmas, és az egyforma, kockás posztó dús redői feszülnek rajtuk.

Ismételtem: a világ verítékezni fog, és jóllakott lesz. Naplopóknak, élősdieknek és muzsikus tücsköknek tilos a bemenet! A fenébe is, élni kell, amíg a szív hajtja az ember véré! Gusztáv már második éve spórol, hogy feleségül vegye Annát, és tálalószekrényt, szőnyeget vásároljon.

Hetente három este eljött hozzájuk Anna; telt karú debella, szeplős ornyerge széles, szeme alatt ólomszürke árnyék, szétállnak a fogai, és az egyiket ráadásul ki is verték. Hármában szlopálgatták a sört. Anna csillogó, vörös hónaljprémjét előtárva a tarkóján szokta összefogni a kezét, és hátrahajtott fejével úgy hahotázott, hogy látni lehetett vörös szájpadrását és a főtt tyúk püspökfalatjához hasonlító garatmanduláját. A testvéreknek igencsak kedvére volt ez az anatómiai nevetés, és csiklandozgatták is buzgón Annát.

Anton egy otthonos kocsmában üldögélt végig a napot, amíg a testvére dolgozott, vagy pedig a még hűvös, halványzöld fűben heverészett a pitypang közt a csatorna partján, és irigyen figyelte, hogyan hord-

A novellát a szerző *Rasszkazi. Priglasenijje na kazny. Roman. Essze, intyervju, recenzii* c. kötetéből (Moszkva, 1989) vettük át.

ják a bárkákra a szentet a harsány legények, majd üres szemmel bámult az álmot terjengető ünnepien kék égre. És tessék, most bekattant valami a testvérek bejáratott életébe.

Romantovszkij már akkor kíváncsiságot és ingerültséget keltett bennük, amikor behúzza a kézikocsit az udvarra. Tévedhetetlen szimatukkal megérezték, hogy ez az ember más, mint a többi. Közönséges halandó semmit sem vesz észre első látásra, de ők sok mindent megláttak. Például nem úgy járt, mint más, hanem rugózó talpán meg-megemelkedve lépkedett; lépett, fellibbent, mintha minden lépésénél nem mindennapi dolgokat lehetett volna ki a mindennapi fejek fölött. Az a bizonyos égimeszelő fajta volt, fehér arcából hegyes orr meredezett, és a tekintete nyugtalanul ugrált. Kétsoros zakója ujjából tolakodóan és jelentéktelenül meredezik a szemük láttára (nem vagyunk valami nagyvonalúak felé, de hát ez van) hosszú kézfeje. Összevissza járt haza, és el otthonról. Anton a beköltözése utáni valamelyik első nap látta, hogy az utcai könyvtár asztalánál az árakat kérdezteti, sőt vásárolhatott is, mert az árus buzgón összecsapkodta az előhordott – poros – könyveket. Más különbségei is napvilágra kerültek: egész éjszaka égeti a lámpát, és kerül mindenkit.

Anton hangját hallom:

– Sokat képzél magáról ez a jampec. De majd a szeme közé nézünk!

– Eladom neki a pipát – mondta Gusztáv.

Zavaros egy története volt ennek a pipának. Valahogy Anna hozta, bár a testvérek csak a cigarettát szívták. Drága, még kiszívatlan pipa volt, egyenes szopókájú, lecsavarható szárral, és velúrhuzat tartozott hozzá.

– Ki az, mit akarnak? – kérdezte Romanovszkij az ajtó mögül.

– A szomszédok, a szomszédok vagyunk – válaszolta basszus hangján Gusztáv.

Mohón fürkésző szemmel léptek be hozzá. Az asztalon, papíron egy vastag szelet felvágottat láttak és egy ferde könyvoszlopot; az egyik könyv egy képnél kinyitva hevert; a képen sok vitorlájú hajók látszottak és fent, az egyik sarokban egy pukancs orcájú repülő csecsemő.

– Ismerkedjünk meg! – mondták a testvérek. – Itt lakunk, mondhatni, vállt vállnak vetve, de valahogy mégis...

A komódon spirituszfűző és két szem narancs.

– Örvendek a szerencsének – mondta halkán Romantovszkij, és az ágy szélére ülve, kidagadó erű fejét előrehajtva fűzni kezdte a cipőjét.

– Látom, hogy pihenget – mondta vésztojás-udvariasan Gusztáv –, talán rosszkor jöttünk...

Romantovszkij egy szó nem sok, annyit sem mondott, ám hirtelen fölállt, az ablak felé fordult, föl emelte mutatóujját, és mozdulatlaná meredt.

A testvérek figyelmesen néztek, de bizony csak egy ablak volt az felhővel, a nyárfa búbjával és a szemközi fallal.

– Hát nem látják? – kérdezte Romantovszkij.

És azok ketten, a vörös és a szürke, az ablakhoz léptek, sőt egyformán megvetve lábukat, ki is hajoltak. Seholy semmi. És hirtelen mindketten úgy érezték, hogy valami nagyon, de nagyon nem stimmel. Megfordultak. Romantovszkij természetellenes pózban a komód mellett állt.

– Akkor csak én láttam – mondta anélkül, hogy rájuk nézett volna. – Pedig mintha elrepült volna valami... Egyszer láttam, ahogy lezuhan egy repülőgép.

– Van ez így – hagyta rá Gusztáv. – De nemcsak úgy jöttünk ám. Nem akarja megvenni?... Teljesen új... És huzat is van hozzá...

– Huzat? E-egen? De tudja, én alig dohányzok.

– Most gyakrabban fog. Olcsón megszámtjuk. Három ötvenért.

– Három ötvenért. E-egen.

A kezei közt forgatta a pipát, és az alsó ajkát beharapva nagyban latolgatott valamit. Közben viszont nem a pipát nézte, hanem úgy járt a szeme, mint az inga.

Eközben a testvérek megduzzadtak, nőni kezdtek, betöltötték az egész szobát, már az egész házat, aztán kidagadtak belőle. Már csak zöld, kerek talpacskán álló, festett vattából készült, billegő makett volt a nyárfa. A csillámlemez üvegű, poros kartonpapír ház a térdükig ért. Hatalmasan, diadalmas sör- és veritékszagokkal, idétlen borjúbölgés-hangjukkal és az agyvelejük helyén lévő latrinatartalommal félelmet, megalázó remegést keltenek bennem. Nem tudom miért, de ezek nekem jönnek. Könyörgök, hagyjatok békén, én nem bántalak benneteket, de ti se bántsatok, átadom a terepet, csak hagyjatok békén!

– De csak nagy pénzem van – mondta halkán Romantovszkij. – Talán tudnak egy tízesből visszaadni.

Tudtak, és hümmögve távoztak. Gusztáv a fény felé fordítva vizsgálta a bankót, majd a bádogper-selybe tette.

Mindazonáltal nem hagyták békén a szomszédjukat. Egyszerűen megvadította őket, hogy fittyet hányva a megismerkedés tényálladékára, ugyanolyan megközelíthetetlen maradt, mint amilyen volt. Kerülte a találkozást velük, így aztán meg kellett lesniük, nyakon kellett csípniük, hogy jobbra-balra ugráló szemek közé nézzenek. Anton nem bírt magával; miután észrevette, hogy önálló éjszakai életet él a lámpája, és meztláb az ajtajához lopakodott, amely alól feszes aranyzálként húzódott a fény, és bekopogott.

Romantovszkij azonban nem válaszolt.

– Aludni, aludni! – mondta Anton, és közben tenyerével verte az ajtót.

A fény továbbra is szó nélkül meresztette szemét az ajtó alatti résen át. Anton megrázta a kilincset, és ekkor hirtelen elszakadt az aranyzál.

Ettől kezdve – és hála annak, hogy napközben nem dolgozott, főleg Anton – megfigyelés alatt tartották a szomszéd álmatlan éjszakáit. Az ellenség azonban ravasz volt, és kitűnő hallással áldotta meg a természet. Bármilyen halkán is lopakodtak az ajtajához, azonnal kihuny a fény, mintha nem is lett volna; ha viszont nagyon sokáig álltak visszafojtott lélegzettel a folyosón az ajtó előtt, ki tudták várni a félnék fény visszatértét. De ilyen mozdulatlanul még a cserebogár is katalepsziába dermed.

Rendkívül kimerítő volt a nyomozás. Végre aztán a testvérek elcsípték a lépcsőházban, és a sarokba szorították.

– Mondjuk, az a szokásom, hogy éjszaka olvasok. Mi közük hozzá? Engedjenek, kérem, az utamra!

Amikor megfordult, Gusztáv viccből leütötte a sapkáját. Romantovszkij szó nélkül fölvette.

Pár nap múlva, az egyik este a testvérek kivárták a megfelelő pillanatot, mielőtt a vécéről jövet besurranhatott volna a szobájába, és körülvették. Annak ellenére is képesek voltak körülvenni, hogy csak ketten voltak, és megkérték, hogy ugyan fáradjon már be hozzájuk.

– Van söröcske – kacsintott rá Gusztáv.

Megpróbálta visszautasítani az invitálást.

– Ugyan már, gyerünk! – kiáltottak rá a testvérek, karon fogták és bevitték magukhoz. (Közben érezték, hogy milyen sovány, hogy milyen vékony a karja, és szinte leküzdhetetlen kísértést éreztek: hű, meg kellene egy kicsit szutyongatni, amíg belerecsognak a csontjai, és ahh, de nehéz is megállni, hogy legalább menet közben egy kicsit...)

– Fáj – mondta Romantovszkij. – Hagyjanak kérem, egyedül is tudok menni!

Söröcske, Gusztáv vastag ajkú menyasszonya, füledt levegő... Megpróbálták leitatni. Levett inggallérral, az ingén meredező rézgombbal hatalmas, védtelen ádámcsutkája alatt, hosszú, fehér arcával, verdeső szempillával ült a széken, miközben bonyolult pozitúrában valamelyik testrészét maga alá csavarta, másokat kinyújtott, és mikor fölállt, úgy eresztett ki, mint egy spirálrugó. A testvérek azonban arra kényszerítették, hogy visszacsavarodjon, és nőgatásukra az ölébe ült Anna; Romantovszkij Anna túl feszes pántú cipellőbe fogatolt puffadt rüsztyjére sandítva igyekezett leküzdeni a viszolygását, és nem merete ledobni a lomha, vörös teremést.

Egy pillanatig úgy tűnt, hogy már betörték és már cimbora; Gusztáv mondta is neki:

– Na látod! Kár volt úgy lenézni bennünket! Inkább mesélj valamit! Nagyon rosszul esik, hogy hozánk se szólsz. Mit olvasol éjszakánként?

– Régi, régi meséket – mondta Romantovszkij, de olyan hangon, hogy a testvéreknek hirtelen nagyon elégük lett belőle. Vihar előtti, füledt érzés volt ez, de a részegség visszafojtotta a kitörni kész vihart, és csak elálmosította őket. Anna lesiklott az öléből, és már álomba merült csípőjével meglökte az asztalt; az üres üvegek meginogtak, mint a kuglibabák, és az egyik leesett. A testvérek horgadoztak, jobbra-balra dülöngéltek, ahogy ásítózva, szemükben az álom könnyeivel a vendégükre meredtek. Az rezegve és fényt árasztva kinyújtózkodott, majd összement, és szép lassan eltűnt.

Ez így nem mehet tovább. Ez megmérgezi a rendes emberek életét. Ez képes a hónap végével kiköltözni, egészben, anélkül, hogy szétszednék felhúzott orral. És nem elég, hogy nem úgy mozog, lélegzik, mint más, de nem is tudjuk megragadni a különbséget, nem találjuk a fület, amelynél fogva felcsippenthetnénk ezt az embert. Gyűlöletes minden, amit nem tudunk megfogni, megmérni, megszámlálni.

És kezdődött a kicsinyes kfnzás. Hétfőn sikerült krumplilisztet szórniuk a lepedőjére, amitől, mint tudjuk, megbolondul az ember éjszaka. Kedden a sarkon várták, amint egy öltrevaló könyvet hozott, és olyan precízen fogták szorosan közre és lökték el, hogy a könyvek pontosan az előre kiválasztott pocsolóba estek. Szerdán enyvvel kenték be a vécé ülőkéjét. Csütörtökön kimerült a testvérek fantáziája.

Ő pedig egyre csak hallgatott. Pénteken azonban Anton után eredt a libbentgetős járásával, és a kapualjban egy képesújságot nyomott a kezébe, hogy aszondja: nézegesse egészséggel! Ez a váratlan, udvarias gesztus meghökkentette, és csak még jobban feltűzelte a testvéreket.

Gusztáv utasította a menyasszonyát: kezdjen ki Romantovszkijjal, hogy majd beleköthessenek, hiszen az ember önkéntelenül is megmozgatja a labdát, mielőtt belerúgna. A játékos állatok is előszeretettel viselkednek a mozgó holmik iránt. És Romantovszkij, noha teljesen visszataszítónak találta Annát a poloskaszí-
nűen pettyezett tejfehér bőrével, üres, fakó szemével és nyíve nedves begyecskeivel a fogai közt, igyekezett leplezni az ellenszenvét, mert félt, hogy megvetésével felbőszíti a vőlegényt.

És mivel hetente egyszer amúgy is eljárt moziba, most szombaton őt is magával vitte, abban a reményben, hogy ezzel letudja a dolgot. Illő távolságban, észrevétlenül csorogtak utánuk a testvérek új sapkájukban és vörös cipőjükben, és ezeken a gyanús utcákon, ezen a poros alkonyon az emberek száza pontosan olyanok voltak, mint ők, de Romantovszkijból csak egy volt.

A hosszúkás teremben már vibrált a házi kivitelezésű holdvilágos éjszaka, amikor a testvérek meghajolva beóvakodtak az utolsó sorba. Előlről érződött Romantovszkij édesen sajgó jelenléte. Ideúton Anna semmit sem tudott kiszedni kelleetlen kísérijéből, meg nem is igen értette, hogy mit akar Gusztáv a férfitől. Legszívesebben végigásítózta az egész utat a soványsága és búvalbélelt képe láttán. A moziban azonban megfedkezett a külsejéről, és közönyös vállával nekidőlt. Az árnyalakok trombitahangon szóltak egymáshoz a vásznon. A báró belekörtölyt a borába, és – földre zuhanó ágyúgolyóbis zajával – óvatosan letette a poharat.

Aztán elcsípték a bárót. Ki hitte volna, hogy ő a fő gazember. Szenvedélyesen, megszállottan üldözték. Robbanásszerű durrogással száguld az autó. Üveggel, asztallal, székekkel verekszenek a lebujaiban. Az édesanyja lefekteti a bűbajos gyermeket.

Amikor minden véget ért, és Romantovszkij kiment a hűvös sötétbe – közben megbotlott –, Anna felkiáltott: Ó, de csodálatos volt!...

Romantovszkij köhintett, és egy perc múlva így szólt: „Nem kell eltúlozni, a valóságban sokkal unalmasabb mindez...”

– Te vagy unalmas – vágta rá Anna mogorván, de aztán elkuncogta magát, ahogy eszébe jutott a bűbajos gyermek.

A testvérek az előbbi távolságot tartva csorogtak utánuk. Komorak voltak. Teleszívták magukat komor energiával. Anton komoran mondta:

- Azért az mégsem járja, hogy más menyasszonyával flangáljon!
- Ráadásul szombat este – kontrázott Gusztáv.

Véletlenül az arcukra pillantott egy gyalogos, aki utolérte őket, és önkéntelenül meggyorsította lépteit.

Sustorgó szemetet kergetett a kerítések tövében az éjszakai szél. Sötét, kihalt helyeken. Balra, a csatorna fölött apró fények hunyorogtak.

Jobbra a sebtében odaképzelt házak a pusztaság felé fordították sötét hátukat. Egy idő után a testvérek meggyorsították lépteiket.

– Az anyám és a testvérem falun lakik – mondta Anna halkán, és elégedett-otthonosan a lágy éjszakában. – Talán mi is leutazunk, ha férjhez megyek. A nővérem a múlt nyáron...

Romantovszkij hirtelen megfordult.

– ...a múlt nyáron nyert a lottón – folytatta Anna, és gépiesen ő is hátrafordult.

Gusztáv hangosan füttyentett. – Ó, ők azok! – kiáltott fel Anna, és boldogan felnevetett. – Hogy ezek milyenek...

– Szép jó estét – hadarta Gusztáv elfúló hangon. – Mit akarsz a menyasszonyomtól, te ökör?

– Semmit, csak moziban...

– Na-na – mondta Anton, és egyik lábával hátralépve a bordái közé vágott.

– Ne bántson, kérem, hiszen nagyon jól tudja...

– Hagyjátok, fiúk! – kacarászott Anna.

– Mőresre kell tanítanunk – mondta Gusztáv, és kezdett tűzbe jönni, amint szinte kibírhatatlan kéjjel előre élvezte, hogy fog a testvére példájára lecsapni ezekre a porcokra, erre a csikorgó gerincere.

– Különböleg egyszer egy rendkívüli komikus eset történt velem – hadarta Romantovszkij, de Gusztáv leírhatatlan fájdalmat okozott neki azzal, hogy csavarva a bordái közé mélyesztette mind az öt bütykét. Romantovszkij megtántorodott, megcsúszott, majdnem elesett, és ha elesik, akkor vége.

– Hadd hordja el az irháját! – mondta Anna.

Romantovszkij megfordult, és a sustorgó, fekete kerftések mentén elindult előre. A testvérek, a sarkára tapadva, utánalódtak. Gusztáv elbődült a nagy epekedéstől, és ez a bődülés kész volt bármelyik pillanatban ugrássá változni.

Messze elől, ahol a kivilágított utca húzódott, megmentő fény derengett, és bár talán csak egyetlen lámpa égett, káprázatos kivilágításnak tűnt ez az éj-lék, biztonságban lévő emberekkel teli üdvözült, fénylő tartománynak. Tudta, hogy nem jut el odáig, azonnal vége, ha futásnak ered; lassú, egyenletes léptekkel talán odaér, hallgatnia kell, és nem szoríthatja sajtó oldalához a kezét. Szokása szerint neki-nekilibbenve lépkedett, úgy tűnt, hogy készakarva csinálja, és tessék, mindjárt elrepül előlük.

Anna hangja: – Gusztáv, hagyd békén! Aztán nem tudod leállítani magad, mintha nem tudnád, mi volt, amikor a kőfaragóval...

– Fogd be a szád, te rohadék, tudja ő, hogy mit csinál! (Ez Anton hangja volt.)

És a fény tartománya – ahol már ki lehetett venni a gesztenyefa lombját, talán a hirdetőoszlopot is, és ott, igen, ott balra, a hidat –, tehát a bágyatag, irgalmas fény már nem is volt olyan messze... De futni akkor sem lehet. És Romantovszkij, noha jól tudta, hogy végzetes hibát követ el, akarata ellenére is fellebben, és a torkából előbuggyanó zokogással megiramodott.

Futott, és mintha hahotázott volna futás közben. Gusztáv két ugrással utolérte. Mindketten a földre zuhantak, és az eszelős sustorgás, recsegés közepette hirtelen egy jellegzetes, surranó hang, és még egyszer – a markolatig –, és erre Anna, a kalapjával a kezében a sötétbe rohant.

Gusztáv fölállt. Romantovszkij a földön hörgött, és lengyelül beszélt magában. És vége volt mindennek.

– És most nyomás innét! – mondta Gusztáv. – Kicsináltam.

– A kést! – mondta Anton. – Húzd ki belőle a kést!

– Kihúztam. A mindenit, hogy kicsináltam.

Elfutottak, de nem a fény felé, hanem a sötét grundokra, és amikor a temető mellett kiértek az utcára, egymásra pillantottak, és normális léptekkel folytatták útjukat.

Oththon egyből az ágyba hemperedtek. Anton azt álmodta, hogy a folyó partján, a fűben ül, és elúszik előtte egy bárka. Gusztáv nem álmodott.

Kora reggel kijött a rendőrség, és átkutatták az áldozat lakását, és Antont kérdezték, amikor kiment hozzájuk. Gusztáv ágyban maradt – álomttas, eltelt volt és rózsás, mint egy spröd, kese szemöldökű vesztfá-liai sonka.

Hamarosan elvonultak a rendőrök, és Anton bejött a szobába. Magánkívül volt, majd megfulladt a rö-högéstől, miközben megroggyantott lábán járva hang nélkül ütögette öklével a tenyerét.

– Meg kell döglenni! – mondta. – Tudod, hogy mi volt? Müncer.

Az ő nyelvezetükön a müncer pénzhamisítót jelentett. És Anton elmesélte, hogy mit mondtak neki a rendőrök: Romantovszkij egy pénzhamisító banda tagja volt, ő csinálta a rajzokat, éppen most szabadult a börtönből, és biztos valamelyik büntársa késelte meg.

Gusztáv is rázkódott a nevetéstől, amíg aztán döbbenet ült ki az arcára:

– Ránk is ránk szóta, átvert a zsvány! – kiáltott fel, és meztelenül a szekrényhez rohant, ahol a perselyt tartották.

– Nem számít, továbbadjuk – mondta Anton. – Ha nem nézik, akkor nem veszik észre.

– Hm, micsoda zsvány volt – ismételte meg Gusztáv.

Szegény, jó Romantovszkijom. És én, velük együtt, azt hittem, hogy nem mindennapi lény vagy.

Őszintén szólva, azt hittem, hogy a szegénység által erre a sötét környékre kényszerített nagy költő vagy. Bizonyos jelekből azt véltem kiolvasni, hogy éjszakánként, verseket csiszolgatva, a szárba szökő gondolatot ápolgatva ünneplend a testvérek fölötti diadalt. Szegény, jó Romantovszkijom. Most tehát mindennek vége. Az összegyűjtött tárgyak, ó jaj, visszazélednek a helyükre. A nyárfa kezd kifakulni, és elvétetvén innét, visszatér oda, ahonnan vétetett. Elfoszlik a téglafal. Az erkélyek egymás után becsúsznak a házba, és az, hátal felém fordulva, elbillig. Elbillig minden. Elfoszlik a harmónia, a gondolat. És ismét csak nyomaszt a világ tarkabarka tartalmatlansága.

Berlin, 1933

FORDÍTOTTA BRATKA LÁSZLÓ

Mándy Stefánia

KOHÉZIÓ

kohézió a hangban összetartás
míg képtelen a szem diverziója
a szaggatott csönd hómezőkre indul
aztán zöld füttyszó napfény boldog óra
ki emlékszik az első indulatra
rögök görögnek tűnnek lábnyomok
minden napot kék éjek kereteznek
egy falevéllel röppenj fel veszély
nem felelni az első érzetnek
minden napra kell jusson sugár
ha szembe szúr is égő igazat mond
hallani tudni kell még akkor is ha késve
hajnalban torkomon sztravinszkij kése
egy szó a nyelv vagy hullva tízre százra
ezerben is egy hang kohéziója
nagy mélyekből lett a jövő kiásva
körül készül a világ összkiadása

ÉVSZAKFONÓ

aratás és vadászat között
 a rókamarta évek hogy csaholnak
 ropogtatott csont minden perc a télnek
 ha egy a volt a van tegnapmaholnap
 az évszakok mindigtől megkívánják
 a bonthatatlan csillagrend alatt
 a tagolt ívek hű harmóniáját
 plántazöld s diószüret között
 minden gyümölcsnek jelölt idején
 úgy fonta az évszakok koszorúját
 hogy vak vihar vagy villámsors de bírni
 a rogyásig telt őszt a havak súlyát
 erős nádakból rostokból a gyékény
 fejünk fölött az isten a tető
 talpunk alatt az út se fogy a végén
 amerre menni most frod elő

SÓFÁR

közérthető nagy félelemben
 a pirkadat még rápirít
 az eszméletlen éjszakára
 villám az álom visszajár
 meghalhatsz minden értelemben
 minden mulandó elmulasztva
 minden vert szem a földre téved
 égtükörben rejtett csodák
 felhőkapuk egy arcra tárva
 vitorla szárnya hajts tovább
 a szikrapercetek tokba zárva

sófár ébresszen messzehangzó
 villám az álom visszajár
 egy hang él még egy maradandó
 amit nem ismer a halál

Payer Imre

BUSZON ÜLTEM BUDAPESTEN, S AMIKOR MEGÁLLT A BUSZ

*Buszon ültem Budapesten, s amikor megállt a busz
az aranyló déli fényben ültem nyúttan a műbőr
huzatú támlára dőlve. A fényszálon szállni fel
odahagytam pocsoltyákat, gumipadló és kabát-
gallér szagát, a sávot, autóbust, az eget.*

Odahagytam régi kormos falakon a frízeket.

A kétszer holtakat –

Izzó Nap odafenn: Föld mélyébe zárt jelen.

Az éntől, mint kötömbtől, szabadulok. Lebeg

az ő, ez a fehéres cikkázás. Anonim.

*Egy végső végtelent vár. De a fénytenger, a fény
csak akkor létezik, ha ő is van. Szétszakad.*

*Egyszerre bugyog a sok-sok ő tenger helyen az
izzó ragyogásban –*

Ekkor rántott el a busz.

A szememből kizökkent a fény, eseti

nirvána. Zuhantam. Az egyes számba, az

első személybe. Vissza. Összezsugorodott

az utca. Matt nyomások. Egy sajtó ízület.

A határok, újra. És az autóbusz zötyögött

érkező megállókhöz, tételezett

remízekbe. Tovább. Ami megmaradt, a figyelem.

Jegesen latolta az esélytelen diadalokat –

„PARFÉ”, „KÁVÉ” ÉS „TORTARENDELÉS”

Rohansz vagy kószálsz az utcán
 volt-cégtábla betűit láthatod:
 „Parfé”, „Kávé” és „Tortarendelés”
 Nem arról beszélek Neked, hogy
 „eladták”, „veszteség” avagy „haszon”.
 Szó a betűkről volna.

Amit mutatnak és jelentenek,
 papundekli, esőáztatta, téglarakás,
 poros, szecessziós ciráda,
 a betonpadlón vakolatdarab.
 „Parfé”, „Kávé” és „Tortarendelés”
 Lassú hajnal, mely hirtelen
 visszaestéll. Halotti arc,
 mely emlékeztet csak Rá. Valakire.
 Csillagfény csillaga nélkül.
 Hideg és doh. Meg vastraverz.
 Mint raktármélyi lámpa rács alatt.
 Derengenek.

„Parfé”, „Kávé” és „Tortarendelés”
 Magasztaltatott és aláztatott.
 Monstrancia, hétköznapi.
 Mint kihelyezett templom. Távol-itt.
 Mely hiányával tölti fel
 a döbbenetünk közeit.
 Csak egy-két dolog se maradt.
 Szavak mögött szavak.

„Parfé”, „Kávé” és „Tortarendelés”
 Megnyúlnak a betűk és összeesnek.
 Az utcák is megnyúlnak.
 Szörnyfejek kavalkádja
 brókerek, koldusok tömegét váltja.
 Fogatlan fenevad utóidény.
 A rothadás utáni kósza rohanás.
 Foncsorozott való, svédasztali idill.
 „Parfé”, „Kávé” és „Tortarendelés”

És egy új-harsány felirat majd
 ad lótuszt. Ád múzeumot.

Semmi dráma és semmi vég.

Csak abbamaradás. Ahogy más életek –

Schein Gábor

PHAEDRA (1)

*Az álom mérge szívárog az ébredés
után tovább is: nyújtózó testem, mint
mutatóujj, tiltja a csöndet; a méreg
beszéde háborút idéz, nyelvem megbotlik
a szavak közt, s elfeledem
a megölt mondatokat.*

*Hyppolitosz – a legboldogabb szó.
Phaedra – meztelen.*

*Nem kell látnom ezért többé
a megvadult lovakat, a gyepőt
úgyis hiába szakítom, hiszen te
tudod, viaszszépségű fiú, nem mi
kelünk föl, ha ébredünk, s a nappal
csak még egy álommal sötétebb éjszaka.*

PHAEDRA (2)

*A mérgezett borból adj innom! Élnem
kell, és susogó sejtjeim gyilkos
kupából kérnek, hogy szőhessék
tovább lombjukat, s a napnak
megmutassák, mit érlelt.*

*Szerelmem beoltja keserű
töveid. Bokros gyökerükkel engedd,
hogy hozzám jussanak, csak iszapold
el őket az örület levélvel –*

*Nászunk így tiszta lesz és
büntelen. Nem sértheti senki
a percet, amikor együtt sírtunk.*

PHAEDRA (3)

Elfelejtik bennem a dolgok
magukat. A völgy felől katonák
menekültek horpadt sisakkal, görbe
fegyverekkel: agyvelőm sarában itt
maradt nyomuk, de csak mint
holtaké, kiket rajtam kívül nem
vár senki vissza.

Legyen álom ezért, mit valaha
láttam. Szavaimból elszivárgott
minden nedvesség, s a menekülők
magukkal vitték arcomat, hogy
vezesse őket.

Homlokom alatt azóta gyilkos
kristályok zörögnek, melyeket nem
mosott vér, s ha ébredek, semmi
sem taszít magamba; kiszáradt
szememből még egy nap lehasad.

Thomas Bernhard

SZÜLŐI HÁZ

Ők már nincsenek itt,
más ízű szavak vezetnek lefelé
a húshoz és a borhoz,
más ítéletek űznek
elhagyott szobáikba,
csak a felhorzsolts házkapuig jut a szél,
hátramaradtak
a csend s a szalonna,
és mind a versek, miket hosszú éjjeleken mondtak,
más földben enyésznek,
e hegyek mögött
hol a reggel furcsa varázsa
a parasztokat részegségbe hajtja.
Ők már nincsenek itt,
fázom, akár a pék kutyája,
mely a falhoz dörgöli farkát,
fázom s többé
nem tudok aludni.
Úgy kiszáradtak dalaim,
mint folyómeder a szürke nyárban,
amely panaszát
a tengerhez görgette alá.
Ők már nincsenek itt,
jó volna aludni
s álmodni felőlük, akik
húst adtak nekem s emlékezetet,
létem fekete idejét,
szomorú agyak éhségét,
az erdők fáradt illatát,
s kétes dicsőségét a világnak.
Aludni akarok most
és nézni sírkövüket.

MINTHA SOKKAL IFJABB LETTEM VOLNA...

Mintha sokkal ifjabb lettem volna
még ifjabb mint a már halottak,
láttam városokat, s a szemek fáradtsága
a patakokban a nyár jajszava volt.

Ifjabb voltam azoknál, kik gyakran bántottak engem,
s kik nevemet régen elfeledték
a szövőszék mögött, a kalapács alatt
vagy a borona göröngyös nyomában.

Mintha sokkal ifjabb lettem volna
és márciusban felhőkkel csüngtem az égen,
építvén piacot halotti torok

s elszenesült szívek nélkül,
áprilisban útra keltem,
madarakkal húztam folyók iránt lefelé

bokrok között nevettem
és bánkódtam a fűvekkel.
Sokakat, akik szerettek,

láttam meghalni a szobákban.
De én vagyok a kiválasztott,
hogyan beszéljek a széllel.

Mintha sokkal ifjabb lettem volna,
szagoltam vad halotti misék illatát,
vad csillagokat,

templomok emelkedtek a búzamezőben,
dombom arca
mindig hitt

haragomban.
Csak oly fáradt voltam
ahol almák csengtek s a tél

ezernyi kagylóból dalolt.
Sóhajtva múlt a nap,
feketén állt az év

a falnál, korom félelmeitől riadtan.

Mintha sokkal ifjabb lettem volna.

REGGEL MÁR EGYEDÜL VOLT...

Reggel már egyedül volt
a madarakkal az ég alatt
s mondta magának, zöld lesz a pokol

ha a karók fölött kavarnak a virágok.
Az anya kútjából ivott
s fáradt pilláit a köves utcákra húnnya

melyek nyelvünknek élethosszigan idegenek.
Nyáron beteg lett
s komor álmokból látta kiszállni

az örült fellegetet,
ő, megégett torkú harcos
lemondón fektette kezét

a szerelmesekre a halott dombok között,
október közeledtén
oly idegen volt ő, akár a hó

a hegyek lehorzsolt csúcsain
és tompán kondult a hangja
és szomjan veszett a bánat tejében.

E levelet neki nem viszi senki a sírba
mely a kelő Holdat
téltre válva becsapja

a dalba foglalt élet magasában.

FORDÍTOTTA ERDÉLYI Z. JÁNOS

A New York átváltozásai

DOKUMENTUMMONTÁZS TALÁLT TÁRGYAKBÓL

ERKI EDIT

Kávéház, az az utcai föld feletti üzlethelyiség, melyben kávé, tea, csokoládé, külön italmérési engedély tárgyát képező szeszes italok, az utóbbiakhoz szükséges nedvek, végre az elősorolt cikkekkel fogyasztani szokott sűtemények és hideg étek (színházi vacsora) kaphatók, melyben legalább két rendes nagyságú tekeasztal folytonosan a közönség rendelkezésére áll, kivéve a külteleken és szállókban levő K.-akat, melyekben egy tekeasztal is tartható, végre amely K. felirattal van megjelölve. Templomtól, kórháztól és iskolától 50 m távolságra kell lennie. K.-i v. kávémérési üzlet nyitására engedélyt csakis teljesen megbízható egyén nyerhet. A megbízhatóság a rendőrségnek külön e célra kiállított bizonyítványával igazolandó. Engedélyt egyáltalán nem nyerhet az, ki nyereségvágyból elkövetett büntetést vagy vétségért 5 éven belül büntetve volt, és az, a ki bordélyházat tart. A vendégek szolgálatára kifogástalan előéletű egyének alkalmazandók" – írja a Révai Nagy Lexikona Jób-Kontúr kötete.

„Két rendes nagyságú tekeasztal” – a polgári solidság sine qua nonja. (Akkoriban nem a kuglit, hanem a biliárdot neveztek tekének: „A tekegolyók futkározásukban megcsörrentek a zöld posztón” – olvashatjuk Krúdytól.) A biliárdasztal kölcsönzött emelkedettséget a cégnek: „A kávéház legvilágosabb helyiségeit a nagy tükörüvegek mentében foglalja el a biliárdasztal. Ez a tiszta, ártatlan, intelligens játék keresi a napfényt és a világozást” – írja Kóbor Tamás 1893-ban A Hét-ben.

Ez idő tájt nyerte el Budapest „a kávéházak városa” megnevezést, a '90-es években nem kevesebb, mint 663 kávéház működött a fővárosban. A törvény szigora igyekezett megkülönböztetni a valódiakat az al- és felvilági dzsungel megannyi zengerájától, tingli-tanglijától, melyek közül sok nem átalotta kávéháznak nevezni magát. Kétes éjjeli mulatókat és bordélyházakat álcáztak „café chantant”-nak. A Kávéválasztmány első magyar nyelvű jegyzőkönyve például leírja, hogy egy bizonyos kávéházban „éjjelenként a leg-kicsapongóbb tivornyák tartatni szoknak, hol a Kéjhölgyek serege meg-megjelenvén, az az erkölcs-telenség és botrány teljes szín-helyévé válik.” Ismerjük a terepet Kiss József Szentesi Rudolf álnéven írt rémgregényéből, a mázsás súlyú, de máig élvezhető *Budapesti rejtelmek*-ből. Vagy Lengyel Péter remekműgyanús *Macskakőjéből*, mely művelődéstörténeti detektívregény megjeleníti a millenniumi nagyváros fel- és alvilágát. Kiss József elbeszéli, hogy egy „orgyilkos Gróf mérgezett cigarettal” tett el láb alól egy kávéházi kéjlányt, mert ez tudott az elvetemült Máramarosy gróf egyéb orgyilkosságairól. A szerencsétlen örömlánya az egész kávéház szeme láttára halt meg. Egy másik hírhedt helyen – tudósít – „a törsvendégek nem csekély része a hölgyek gráciájából tengeti életét. A hölgyeknek lovagra van szükségük, aki vesztély esetén oltalmába vegye, és ezt dúsan megfizetik. »Strizzi»-nek hívják

ezt a fajtát. Ez az emberiség legelvetemedettebb osztálya.” Pedig „két-három tekeasztal is fel van állítva, de csak úgy pro forma.” A korabeli sajtó tudósít, hogy az Imperial kávéháztól megvonták a jogot, mert megvolt ugyan a két asztal, de letakarva, alibiként...

A New York kávéházban külön biliárdszalon épült négy asztallal, melyek még az első világháború idején is ott álltak a „mélyvízben”, melyben majd egy új kávé, Tarján Vilmos alakította ki a „restaurant”-ot.

A világ legszebb kávéháza

A napilapok apostrofálták így a New York palota 1894. július 28-i ünnepélyes megnyitása alkalmából, melynek programfüzetét megőrizte számunkra dr. Ballagi Géza gyűjteménye. (*Inauguration of the Budapest Building of the „New York” Life Insurance company on the 28th July 1894*). Az üdvözlő táviratok között báró Eötvös Loránd vallás- és közoktatásügyi miniszteré is fellelhető. Az 1845-ben alapítottat New York életbiztosítási társaság így hirdeti magát: „Nincs másik biztosító társaság a világon, mely ily óriási fölőleg fölött rendelkeznek.” – Igaz, hogy e társaság Magyarországon percekben belül megbukott, nagyarányú biztosítási csalások következtében, de a háromhomlokzatos, négyemeletes eklektikus palota, a földszintjén kiképzett kávéházzal máig a Nagykörút egyik legjelentősebb épülete. Az a Hauszmann Alajos tervezte, aki Ybl Miklós halála után a királyi palota építésének vezetésére kapott megbízást. Az erkélyeket Senyei Károly atlaszai tartják, a mennyezetet Magyar-Mannheimer Gusztáv és Eisenhut Ferenc munkái. Az utcát fáklyás Luciferek világítják, a karzatlépcső mellett Donáth Gyula két bronzszobra egy-egy üvegburás szövétneket tart a kezében. Alkotójuk azonos a Vigadó és az Opera díszítőszobrai és a bányai Turul alkotójával. A kávéház kivitelezéséhez Hauszmann szavai szerint csak „emlékszerű anyagokat” – bronz, márvány stb. – használtak. (Lásd Tóth Árpád: *Bronzszobor a kávéházban*.)

A New York történetével foglalkozók valamennyien Kellér Andor kitűnő könyvét, a *Bal négyes páholyt* idézik: „A márványoszlopos kávéház egy amerikai biztosító társaság hóbortos, túlméretezett reklámötlete, a társaság építette a palotát, rendezte be a kávéházat, meghökkenésül, bizalomkeltésül, gazdagsága fitogtatásául. És mily furcsa: a világ legnagyobb és legszebb kávéháza – így írnak róla a lapok –, akárcsak a Vígszínház, a külvárosban startol. Hiszen még a fiatalok is a városon a belvárost értik, a Nagykörutat pedig csak abban az esztendőben nyitják meg hivatalosan, nagy sietve, hogy az 1896. évre, a nagy nemzeti parádéra elkészüljön. (Nem is olyan régen még hajózható csatornát terveztek a helyére.)”

Miért lett volna hóbortos ötlet Európa legdinamikusab-

ban fejlődő nagyvárosába beruházni? Ahol a kontinens első „villamos földalatti vasútja” épült, és a világ harmadik telefonhálózatát működi. Ahol biztonság van és prosperitás, pezsgő közélet és nyüzsgő üzleti világ. Hanak Pétert idézem, aki éppen a *Macskakőről* írva jellemzi így a város századvégét: „Alapító, feltaláló és felfedező géniuszok páratlan tűzjátéka, amelyhez az Úristen jókedvében küldhette a szikrát. ... Buda szőlőhegyein és Pest kávéházaiban új kultúra virágzik. Jó fogú kor, gyönyörű, terhes korszak, / Mikor lendült a rest, magyar kerék, / S az emberek mertek merni s bomoltak (Ady).”¹

„A világ legszebb kávéháza” inkább egy messi jövőre berendezkedő önértetes város szimbóluma. Ami viszont a hajózható csatornát illeti, annak ötlete még a kávéház első fénykorában is visszatért. Spiegler Gyula Sámuel erzsébetvárosi képviselő – aki egyébként a Magyar Tudományos Akadémia támogatása mellett közrebocsátott *Logaritmusok táblák nélkül* és *A héberek bölcsészeteinek története* című munkák írója is – 1902-ben fejtette ki honmentő tervét, miszerint világváros voltunk záloga a *Dunafolyam csatorna*.

„Ha mi azt kívánjuk, hogy a székes főváros minden kerülete felvirágozzék, akkor okvetlenül szükséges, hogy a Dunafolyam csatorna által a régi Pest körül vezetessék... mi által a régi Pest szigetté válnék a Dunán, és a főváros hajózhatóvá minden oldalról.

Emberbarátok tüdővész-szanatóriumot tervezgetnek a fővárosban, lépünk soraikba, emeljük csatornát a székes főváros legegészségtelenebb kerületei körül, ott ahol a tüdővész legtöbb áldozatát szedi, és nem kell aztán a tüdővész betegetek Velencébe és Egyiptomba küldeni, minálunk is enyhülést találnak szenvedésükben.

Oh, milyen gyönyörű lesz szép fővárosunk, ha majd csatorna által a Dunán körülevesszük, és milyen pompás, elbájoszó látvány! Körös-körül nagy gyárak és iparvállalati telepek, szép ligetek és tavak és jómódú vidám polgárok és munkások. Megszűnik a nyomor, a munkátlanság, elvész az egészségrontó bacillusok raja, és szépség, jólét és egészség lesz székes fővárosunk lobogójának hármasszíne.

Az Erzsébet város megdicsőült legfőbb védasszonyunk városa akkor a csatornán át terjedő Duna mellett fekszik, és így szintén gazdagodik, felvirágozik, fellendül. Ki ezen csatornát létesíteni, halhatatlan lesz hazánk történelmében.”²

Ha ez az ábránd megvalósul, Esti Kornél és társasága lakikkal érkezik a New Yorkba. A csatorna hullámai pedig a kávéház küszöbére sodorták volna azt a bizonyos kulcsot, melyet az irodalmi köztudat kollektív emlékezete szerint Molnár Ferenc dobott volna a Dunába a nyitás másnapján, delnökkel körülvéve, hogy ez legyen az a kávéház, mely éjjel-nappal nyitva tart.

A dolog azonban több szempontból sem stimmel. Molnár Ferenc az évben a Lónyay utcai református gimnázium padját koptatja, az első kávébérlet, a tekintélyes Steuer pedig már évekkel korábban forradalmasította a szakmát azzal, hogy a Fiume kávéház gazdájaként megszüntette a zárórát. Molnár Ferenc és a delnők majd a háború utáni, Tarján Vilmos-i újrainvitáskor cselekedhettek ez ünnepélyes gesztust.

Mozisok tanyája

A Steuer-időkben csak a külsejében volt különleges a New York, szellemében nem. Csinnadrattás, katonazenekaros lokál, a karzat középső páholyában Bachó karmester diri-

gálta az 1-es számú honvédezered zenekarát – jegyzi fel egy ösvendég, Kálmán Jenő.³

A '90-es években divatosak voltak a katonazenekarok, több szórakozóhelyen játszanak, például a millenniumi kiállításán, a Kolegerszky szabadtéri uzsonnázóhelyen, a városligeti Weingruban stb. De az „olvasó-kávéházak” megkülönböztetendők a zenés kávéházaktól. A New York még nem alakult ki, nem volt „szakmája”. Azaz egy mégis volt, ha ugyan a mozi ipar szakmának nevezhető még akkor. A New York és a pesti mozi egyszerre születtek. Alighogy elámul Jókai Nizzában az ördögös fotografáló masina működése láttán, amint a vándorló képek „mint bogár a falon, másznak”, máris itt a Körúton a produkció. „Csodálatos dolog látható a Royal Szálló földszinti nagytermében... Szaladó néptömegek, robogó vasúti vonat. Az utasok kiszállása, egy tengeri fürdő, kártyázás közben szivarra gyújtó és söröző emberek, mindezek ott élnek, mozognak előttünk” – lelkesedik az *Egyetértés* 1896. május 10-én. Lumière-ék első tíz képerces filmjéről lehetett szó, melyeket egy használaton kívüli párizsi biliárdteremben, a Hotel Scribe kávéházának szuterénjében vetítettek, és mulatóulajdonosok, kávéosok, vándorulatványosok jóvoltából egy csapásra szétáradt a világban.

Heltai Jenő találmánya, a mozi szó 1907. június elsején hangzott fel először a Vígszínházban, ahol Heltai Bernát című színdarabját mutatták be, Kálmán Imre kísérezzenéjével, Hegedüs Gyulával és Kornai Bertával a főszerepben. Akit tudvalévően imígy szólítanak le a Nagykörúton: „Szép kisasszony tartson velem / Jöjjön a projektográfba / Nézni mozgóképeket.” „S mert a Berta, mert a Berta nagy liba, / Hát elment a mozi-mozi-mozi-mozi.” Hogy a szótalálmány törzskávéházában, a New Yorkban ötlött-e Heltai eszébe, nem tudhatjuk, de azt számos leírás tanúsítja, hogy ez a kávéház szinte kezdettől a mozisok törzshelye. A Dohány utcai részen ültek a mozisok és a filmek, a kávéház volt a filmnegyed központja, a biztosítótársaság palotáját foglalták el a filmirodák, itt szerkesztették az első közép-európai mozihetilapot, és innen indult a világhír felé Sir Alexander Korda, az angol nemzeti filmipar megteremtője, és még sokan mások. (A filmesek és a New York kapcsolatának viszontagságoktól sem mentes történetét részletesen ismerteti Radó István élvezetes tanulmánya.)⁴

„Téres hely írók számára”

(Karinthy: *Együgyű lexikon*)

Irodalmi kávéház a Harsányi fivérek idejében lett a New York, egy bizonyos főpincér jóvoltából. A jámbor vidéki testvérpár (egyikük Heltai Jenő házitartója Baján) óvadékos főpincéri állásokat hirdetett meg a lapokban. Erre jelentkezett Reisz Gyula úr, korábban hét évig pincér Bécsben, majd honvéd huszártizedes, a svadron legjobb lovasa, ezt követően a Múzeum körúti Fiume kávéház biliárdmarkörje, s mint ilyen, a fiatal írók bizalmasa. A Fiume törzsvendégei a többi között Tóth Béla, a Rákosiak, Reviczky Gyula, az Ábrányiak, Herczeg Ferenc és az „eretlen kölykök”: Ignotus, Makai Emil, Heltai Jenő. A *Modern dalok* és a *Kató-versek* költőjét ekkoriban már erkölcsstelennek és „nemzetközinek” bélyegezték. Heltaiék Reisz Gyula után jöttek a New Yorkba. Ennek az irodalomnak és később a *Nyugat* forradalmának adta meg a kereteit a kávéház, mely ezennel „szakmát” kapott, „a legfejedelemibb

és legkoldusabb szakmát, az irodalomét”, emlékezik Kálmán Jenő.

Nem csak a klasszikus költőink által megénekelte írótlál, a kis irodalmi és Gyula pincér aszpirinjá biztosította az élet lehetőségének minimumát, a kávéház megteremtette az irodalom és újságírás elemi tárgyi feltételeit: a kávéhoz nemcsak víz jár, hanem saját cégjelzésű ingyen kutyanyelv, és a pinceraktárakban demizonszámra állt a Müller-féle antracéntinta. Nemcsak Mumm pezsgőt kérhetett a vendég, hanem tappert is. Harsányiék lehozták otthonról a *Pallas Lexikont*, a polcokon riporteri segédkönyvek: *Tiszti címtár*, *A budapesti lak- és címjegyzék*, *Magyarország helységnevéntára*, *Vasúti menetrend*. A kávéház bérlői réztáblákra maratták minden belöldi és külföldi nagy lap fejlécét, alatta a legfrissebb példányok. Utóbb Reisz Gyula főpincér kierőszakolta négyszáz vidéki magyar lap réztáblás névjegyét is – a szerkesztők boldogan küldték a „köteles példányt”.

Krúdy leírja *A Hét* költő-szerkesztőjét, Kiss Józsefet, akinek törzshelye ugyan a Centrál volt, de szombatnoki délutánonként beült a New Yorkba, és a kassa mellett sarokasztaltól leste, mely vendégek kéri az újsággyerektől frissen megjelent lapját.

„Lehetett elég öröme: majdnem minden asztalnál akadnak kopogtatók az új *A Hét* után, amikor azt a közismert újsághírnök egy pillanatra letették kezükből. De kétszeres érdeklődéssel figyelte az újsággyerekek járását-keletését, amikor a hetilap új számában magának a szerkesztőnek is megjelent valamely friss költeménye. A koszorús író ilyenkor megfigyelés alá vette az újságtábla fölé hajló arcokat – sohasse felejtette el, ha valamely szórakozott kávéházi olvasó percekig nem időzött *A Hét* ama első oldala felett, amelyen K. J. költeményei rendszerint helyet foglaltak. Elvárta, hogy a kasszímű tegnapi feljegyzései felett tűnődő kávé időt szakítson magának az új K. J.-vers átolvasásához – pedig azokban a kasszímű jegyzetekben kis irodalmi felvágottokról, kapucinerekről, pohár szilvóriumról volt szó, nem pedig költői bolondságokról. Természetesnek tartotta, hogy a szomszéd asztalnál üldögélő nagyszájú ügynök abba hagyta annak a görbe útnak az építkezését, ahová szapora beszéde folytán éppen eljutni akart, és *A Hét* K. J. verse felett eltűnődve, üzletet felejtve megálljon. Nem csodálkozott, ha az Erzsébet körút uszonnázó kövér asszonyságai a kis gyermekük részére a *The Illustrated London Newst*, míg a maguk szórakoztatására *A Hétet* reklamálták a pincérműtől. Megkövetelte, hogy a kávéházban időző munkatársai asztalához járuljanak, és kiki a maga temperamentuma szerint: fanyaran, mint Kóbor, dunántúliai lelkesedéssel, mint Cholnoky Viktor, groteszk tréfával, mint az ifjú Molnár Ferenc, a lehető legsavanyúbban, mint Wallesz Jenő, precízióval, mint Szöllösi Zsigmond, elmondja véleményét a legújabb K. J.-vers felett. Egyszer tán e sorok írója is hangulatossabb szavakat használt egy új költemény megjelenése felett való örömeiben, mire a lap-szerkesztő a maga unott orrhangján így szól vala:

– Nézze, Krúdy, magából úgyse lesz semmi, ha így folytatja. Írjon az új évfolyam részére egy regényt *A Hét*nek. Vízkereztör kezdjük. Száz koronát adok folytatásonként.

(Az hiszem, hogy akkoriban uralkodó dicsőséges I. Ferenc József királyunk valamely kisebb rendjele sem okoz-

hatott volna nagyobb örömet ebben a korszakban, amikor minden és mindenki szédült az irodalomtól. Száz koronát pedig egy egész könyvecskéért fizetett a Magyar Könyvtár. Aznap éjszaka írni kezdtem a *vörös postakocsit*, hogy a Vízkereztör helyemen találjon.)”

„Ifjúságunk szent kávéháza...”

(Szini Gyula)

„Itt ültünk boldogan, s haragos szavainkban bombák aludtak, és egy új kor lelke éledt”, nosztalgizál Kosztolányi *New York, te kávéház...* kezdetű versében. „A kávéházban fény volt és meleg, s ha környezetünk gyertyavilágos sötétségéből oda beléptünk, akkor úgy éreztük, hogy mégse vagyunk annyira elhagyottak. Ott voltak barátaink, és ott volt minden menedékünk, minthogy családok, társaságok sehol se vettek fel minket, hogy is vettek volna, mikor nem voltunk cégvezetők” – emlékezik Füst Milán a kávéházi írónak bélyegzett Nagy Lajost siratva, 1954-ben.⁶ Ennek az írógenerációnak *életformája* volt a kávéház. „A kávéház lett a háló s ebédlő, / és ő maga egy elhervadt boldond, / úgy járt oda, mint mások hivatalba, / ott dolgozott s dobogta ritmusát” – írja önmagukról Somlyó Zoltán a *Pesti Rigmusokban*.

Hogy a New York kávéház nemcsak helye, hanem tárgya is volt az irodalomnak, azt összefogóan példázza a Konrádyné Gálos Magda által szerkesztett *A New Yorktól a Hungáriáig* című antológia (1965), vagy a kávéházi főtudor, Borsodi Bevilacqua Béla 1935-ben kiadott *behemót*, zilált alpművének vonatkozó fejezetei.

Azonfelül, hogy helye és tárgya az irodalomnak, kultúrantropológiai vizsgálódások objektuma is. Mátrai László egy művelődéstörténeti tanulmányában a Hadik, a Centrál és a New York kávéházat jelöli meg háromszögelési pontként Karinthy Frigyes filozófiájának térképén, és inti a jövő irodalomtörténészét, hogy csak ennek jegyében értelmezheti érvényesen Karinthy oeuvre-jének belső tagozódását. A „New York csoport” jellegzetes műveiként az *Így írtok tit*, a *Görbe tükört*, a *Budapesti emlékeket*, az *Együgyű lexikont* és hasonlókat jelöli.⁷

Hanák Péter mélyebb összefüggésekre irányítja figyelmünket a századforduló bécsi és budapesti kultúráját összehasonlító tanulmányaiban. A társadalmi kötődés és orientáció különbségét, az artistikus elmélyedés befelé, illetve kifelé forduló, eltérő tendenciáit vizsgálva, a különbözőség okait kutatva arra a következtetésre jut, hogy míg a századvégi Bécs csodálatos kultúrája „az osztrák polgárság sorozatos vereségéből, a közéletből való kiszorulásából és valóságos háztáji vagy lélektáji kertjéből sarjad”, addig ezek a tendenciák, bár a budapesti művészvilág érzékeny lelkében is felsejlettek, sőt művészi formát is öltöttek, nem váltak a korszak szellemi arculatát meghatározó tényezővé: „...amíg az osztrák Bildungsbürgertum minden oldalról fenyegetve és megoldhatatlan identitásválsággal küszködve menekült a Kertbe, addig a magyar polgári értelmiség számára ép-penséggel a közéleti részvétel, a bevonulás jelentette a jogi emancipáció politikai beteljesedését, a nemzeti azonosulás teljességét. Számára a tudomány és a művészet is közéleti tett, tehát közéleti kötődésű alkotás volt. Ennek a tette-kész kultúrának nem lehetett színtere az ezoterikus Kert, hanem csakis a *Műhely*, a kollektív munka otthona, akár szerkesztőségnek, egyletnek neveztek, akár kávéháznak.”⁸

Ha akadt is ősöktől örökölt, vagy az apák pénzén vett kert, mint Lesznai Annáé Körtvélyesen, az sem lényegül át álombélivé, hanem a közéleti tett tervezésének terepévé válik, lásd a Vasárnapi Kört az első világháború idején.

„Ady Bakonyának fáit, tudjuk, műpálmák voltak, illetve azok a ládában nőző citromcserjék, amelyekkel a párizsi kiskocsmások a járdára némi zöldet varázsolnak” – írja Illyés Gyula.⁹ Ezek a „műpálmák” ihletik itthon Szép Ernőt: „A kávéház előtt keretet csinálnak, / Dézsából nő ki ott a büszke pálma...” (*Itt a tavasz*). Zsolt Béla pedig éppen a New York teraszán töpreng azon, hogy miért zöldellnek a kávézacctól az oleanderek, fikuszok és tuják. Mi lehet a kávézacznak, a terasz flórája sajtóságos műtrágyájának a titka? Lehet, hogy a pesti növény, mint a pesti ember a kávévétől nagyobb életkedvre kap?¹⁰

A kávéházi terasz: kvázi kert. A Műhely és a Kert ambivalenciáját ironiában oldják fel a kis szonok és kuplék, a könnyű műfaj nem hervadó virágai. A „hamisított pesti kert” dalolja meg Heltai, melyben „ügybuzgó hordárok piroslanak szendén, ők itt a virágok”.

*Amikor a hótul megtisztult az aszfalt,
Kávéházak elé kirakják az asztalt.
Mikor üde illat tölti be a léget,
Kávéházak elé kirakják a széket.
Mikor a melegtől állat, ember bágyad,
Kávéházak elé kirakják a fákat.
Elül egy kerítés, jobbra-balra ponyva,
Ez a kávéházban a tavaszi pompa!
Igy nyílnak ki sorra az utcán a kertek,
Ilyenkor a pesti boldog, mint egy herceg.
Meghatottan rebeg a Tavaszhoz ódát,
Szörpölvén a szörpöt, hörpölvén a szódát.
A vén Nap a kertre éltetően tűz le,
Illatot áraszt egy automobil bűze,
Amikor az este ráfekszik a tájra,
Kigyúl a kertben száz Szentjános-bogárka:
Száz villamoskörte villongva-ragyogva,
Bekandikál minden bokorba, sarokba.
Fölül egy fülámpa fényben izzva
Mímeli a Holdat gömbölyűre hízva.”*

(A kávéházi tavasz)

Heltai költeménye a New York első nagy korszakában született.

Bölcsőtől a koporsóig

1913-ban véget ért a boldog Harsányi-korszak, Bánó és Szabó veszik át a kávéházat. Szinte minden marad a régi-ben, amint a *Színházi Élet* tudósít: „Feketével együtt minden átadódik, / Átadják a Szomát, átadják a Bródyt.” – Az új tulajdonosok azonban hajlanak arra a belátásra, hogy a kávéház nemcsak irodalmi műhely és a majdani kultúrhistória objektuma, hanem a polgári időöltés nagyvárosi formája is, ezért divatos, melegkonyhás vacsorázóhellyé alakítják. Hogy a kávéház valóban az egész élet tere – a bölcsőtől a koporsóig –, tanúsítja Szép Ernő népszerű kabaré-szonója, *A kávéházi ember*. „Társaságom kávéházba van, / Ismerek ott ügynököt és bárót, / Ott olvasom én el a Napot, / S feleségem a Magyar Figurát. / Az asszony a gyerekeket / Megszülni ott szokta, / S ott a tejet mind a gyerek / Szalmaszálon szopta, / Ott üt meg a guta engem egyszer, / Én vagyok a kávéházi, kávéházi, / Én vagyok a kávéházi ember.”

Ami a gyerekszületést illeti, nem költői túlzás. „Nem tréfa, hanem dokumentum, hogy van Pesten gyerek, aki kávéházban született” – írja Molnár Ferenc 1908-ban a *Pesti Napló*-ban.

A háború szele is a kávéházban csapja meg a pesti polgárt, a Szerbiának küldött ultimátum napján, 1914. július 23-án, mint arról másnapi vezércikkében Molnár Ferenc tudósít, aki a New Yorkban élte át ezt az estét:

„A telefonok szólnak. A kávéházban egy hosszú asztalnál az Est egész szerkesztősége készenlétben. Soha még olyan kevés újságíróviccet nem hallottam, mint csütörtökön este. Ha egy kicsit gondolkozom, azt hiszem, egyet sem. Fél tizenkettő. Egy nagy automobil áll meg a kávéház előtt. Az újságíró asztalnál már áll mindenki. A kávéház zsúfolva van. Hirtelen csönd áll be, némely asztalnál felugrál. Feltűnően kevés nő van ma a kávéházban. Egy úr berohan, a következő pillanatban üres a hosszú asztal. Ahogy a publikum utánuk tódul, csak azt látja, hogy valamennyien fölkapaszkodnak az automobilra, állnak benne, lógnak rajta. A gép bödül egyet, és elrohan fekete rakományával. Egy szó marad utána az utcán összeverődött tömeg közt, az első pillanat ijesztő túlzása – Háború! És ez a furcsa, rövid, mennydörgéshez hasonló magyar szó most felordít a tömegben, amely visszatódul a hírről a kávéházba. Mindenki áll az asztala mellett. Ez az egy szó zűg-bűg egyre erősebben, egyre harsányabban, ijesztő crescendóban, összedörög az egyszerre visszatolt székek lármájával – egy hirtelen lázas talpraugrás az egész, és egyetlen nagy, hosszan zűgő, vontatott ordítás: Háború!”

A New York író-törzsvendégeinek részvétele a háborúban közismert (Zuboly halála, Molnár Ferenc haditudósításai, a *Vizionlátásra, drága!*, Szép Ernő kardjába véselt jelmondata: *Leben und leben lassen stb.*), kevésbé ismert viszont Gyóni Géza a *Budapesti Hírlap*-ban megjelent, Rákosi Jenőt köszöntő verse, melyet kimondottan a New Yorkba címzett. „Hol vagytok most kis »intellektueller«? / Kiket bús század, baljós vége ellett? / Szent nyugat előtt rajongva térdeplők, / Kik lehántatok minden józan gyeplőt: / Gúnyos mosolygók ideálra, honra, / Kiknek a »New York« volt a Pantheonja, / Kik ígértétek a szent Holnapot, / S akik tegnap is hátra voltatok, / ... Hol vagytok mostan, fránya franciások, / Kis erotikák, tucatóriások, / ... Magyart és múltat szánva nézdelők, / Nyugati szélről kótyagos ve-lők? / ... Nevetek máttól: csiba, korcs javas! / Halljátok, beszél az Erő s a Vas.”¹¹

„A háborúval együtt a maga idejét érezte eljöttnek a provincializmus, a sértett muccsai, az intellektuel-ellenesség” – kommentálja Gyóni versét Király István Ady-monográfiájában.¹²

Hullanak a falevelek, és a Bánó cég 1918 tavaszán eladja a kávéházat az Aczél nevű vállalkozónak, majd a Haas családi részvénytársaság birtokába kerül. Az üzleti célszerűség átalakítást tervez, bárral és cukrászdával akarja bővíteni a szolgáltatást. A sajtó felhívja: „A bár és a cukrászda nem alkalmasak arra, hogy irodalmi és művészi centrumok legyenek. Kassák Lajost, a kemény tettembert, a ma költőjét nem tudjuk elképzelni egy rózsaszínű hölgyeszély vagy omlós mézszín töltelékű krémes majszolása közben. Krúdy Gyula izgalmas látvány volna egy hórihorgas suszterszék tetején, amint lábait a szék lábai köré gubancolja szalmaszálon szopogatja a szódás whiskyt, de alig hihető, hogy ez a vízió valaha realizálódjék.”¹³

Sok minden realizálódott pedig, amit ópiumos állapotban sem vizionált volna a messi jövőre berendezkedő,

gyanútlan nemzedék. Karl Kraus Monarchia-búcsúztatója szinte egyidejűleg jelent meg magyarul is, az a Szini Gyula fordította, aki „ifjúságunk szent kávéházát” énekelte meg: „Még fölénk ívelt márvány, ölelés, / Szivárvány... / Szókból és csókból palotát raktunk / Egy-egy napra, / És nem gondoltunk a koldus kunyhóra: / A holnapra.”

Másodvirágzás

A neves újságíró, rendőri riporter, Tarján Vilmos, aki egy apró politikai malőr miatt (interjú Kun Bélával) kicsöp-pent a szakmából, végkielégítésének morzsáit élte fel éppen. „...Tarján Vilmosnak 1920-ban már csak háromezer koronája volt, de infláció lévén, ez a pénz is folyton vesztett értékéből, úgyhogy egy hónapra való szegényes lét-minimumnak sem felelt meg. Elhatározta, hogy kártyázni fog az Otthonban. Az első nap háromszáz koronát nyert. A második nap négyszázat, és így ment naponként, mindennap nyert, ha kis összegeket is. Igen jól játszott, kommerszet is, hazárdot is. Meggondoltan és fegyelmezetten. Ő maga így elmélkedik erről: azért nyertem, mert minden gondolatom a kártyára volt koncentrálni, aminthogy *la longue* csak az nyerhet kártyán, akinek más foglalkozása nincs. A napi munka és a vele járó gondok, valamint a fáradtság mind olyan bénító hatásúak, hogy a kártyázó nem tud frissen, megfelelő ítélőképességgel gondolkozni a játék alatt. Nem tudja megválasztani partnereit sem. Ugyanis csak olyannal szabad leülni kártyázni, aki gyöngébb vagy szórakozott kártyás... Hazárdjátékban lehetőleg bankot kell adni, vagy részesedést kell vállalni a banknál. Én rendszeren tíz százalék részesedést vállaltam... Szép egyenesen, folyamatos kis játékkal, rövid időn belül százezer korona volt a vagyonom... Tőkém folyton gyarapodott, és már fél-milliónál tartottam, amikor elhatároztam, hogy új egzisztencia után nézek.

Szóval így lett egy kártyás – kivételes eset – vagyonos ember, majd kávéház-tulajdonos, pontosan a New York-kávéház tulajdonosa” – írja Nagy Lajos önéletrajzi regényében, *A menekülő emberben*.

Renoválás, átalakítás, café restaurant, a Hölgyteremből ruhatár, a biliárdteremből étterem, a mélyvíz. 1927-ben a Miksa utcai félemeleti két teremben Pest legnagyobb kártyása megszűntette a kártyaszobát, és kialakította a város szenzációját jelentő márványtermet, az előkelő világ exkluzív találkozóhelyét. Foglalt asztalok, utasításra levett kalapok. Tarján büszkén emlékezik vissza: „1920-tól 1936-ig a New York kávéház volt Budapest éjszakai életének vezérközpontja. Este 8 órától este 7 óráig szakadatlanul lüktetett benne az élet. Este 8 órakor kezdtek vacsorálni a szerkesztőségéből jövő újságírók. Volt külön orvosi asztal, jöttek zenészek, azok feleségei, artisták, artistanők, tanárok, kereskedők, kis- és nagyiparosok. Mozi és színház után jöttek az estélyi ruhás hölgyek, szmokingos urak a márványterembe. Ide olyan elegáns közönség járt, hogy sokan nem is étkezni jöttek, hanem csak nézni. Kielégítette és jóllakatta őket a finom miliő. Mágások, bankvezérek ültek egymás mellett, s bevonultak a gyönyörű színeszők is.” Majd több oldalon sorolja a vendégkönyv bejegyzéseit: világhírességek és a pesti felső ötszáz.

Fontos adatok ezek a városszociológiai vizsgálódások szempontjából. „A formálódó polgárság és középosztály számára a társadalmi nyilvánosság mindenekelőtt a reprezentáció, a szimbolikus megjelenítés és reprodukció kö-

zege, és az ennek a felfogásnak megfelelő »térselejtekre« – a polgári szalonra, a kávéházra, a színházra, a bálókra stb. – és az ezekkel járó megfelelő viselkedési mintákra korlátozódik. A nyilvános vagy társasági viselkedés pontosan kidolgozott szabályrendszere, az etikett elsősorban azt jelzi, hogy a nyilvános tér – legalábbis bizonyos társadalmi rétegek számára – csupán formalizált, sőt rituális viselkedési szabályok ismeretében használható. A nyilvános tér és az említett viselkedési szabályok összekapcsolása pedig azért bír jelentéssel, mert egyrészt kifejezi, másrészt pedig folyamatosan újratermeli a társadalmon belüli szimbolikus határokat” – írja Niedermüller Péter.¹⁴ De a kávéház újságíró törzsvendége feljegyzti, hogy alanyi költők oktattak itt helyesírási hétpróbás bűnözőket, akik nagyrészt Tarján korábbi klientúrájából kerültek ki. Egy másik kortárs, Kálmán Jenő nevesíti is őket. Szerepelnek itt Európa, sőt a világ minden rendőrsége által nyilvántartott nagy nevek: „Horváth Menyus nemzetközi szélhámos; Strassnoff Ignác, aki hol mint huszárkapitány, hol mint érzéki koadjutor, hol mint diplomata hálóztta be a hiszékeny emberek tömegét; a »kloroformos Faragó«, a nizzai kék expresszen elkövetett utasfosztogatások hőse; a »kutyás Valentin«, akinek betörésinél rendszerint két hatalmas dán dog falazott – de néha kisebb könyöradományokért megjelent Nick Gusztáv is, Mágna Elza gyilkosa, akit éppen Tarján Vilmos juttatott rendőrkézre.”¹⁵

És a klasszikus tanú, Nagy Lajos *A menekülő emberben*: „A New York naponként 24 órán át volt nyitva, szóval szakadatlanul. Kora reggeltől délig mozisok, hirdetésügynökök, színészek, újságírók lepték el; délelőtt szabad bejárásuk volt a nyugdíjas színészeknek, rendelési kötelezettség nélkül; este a mély vizet látogatta a mondén közönség; éjszaka, hajnali órákban beszállingóztak a lumpok, a klubokból érkező kártyások, artistanők, zenészek, pincérek. Tagadhatatlan, hogy az itt látható emberiség tarka volt, és nem érdektelen. Gyakran elnézelődtem a látványon én is, a nap különböző szakáiban, de a legérdekesebb vendég, akit láttam, egy foka volt. Valami artista szerepelt a Royal Orfeumban, fókákkal produkálta magát. Egyszer, ebéd után, elhozta az egyik fókáját a kávéházba. Autótaxin jött a bejáratig a foka, onnan maga mászott be, fölcihelődött – székek segítségével – az egyik asztalra, és ott sűtkérezett. Az eset és látvány annyira meglepett engem, hogy azt gondoltam, ha egyszer valamit körinterjúban megkérdezek tőlem, mi volt a legnagyobb szenzáció, amit életemben láttam, hát spanyol király ide, Casablanca oda, Kara Achmed amoda, habozás nélkül azt fogom mondani: egy foka a kávéházban.”

Hogy kerül a foka az asztalra? – A New York tulajdonosai, a Tarján–Magyar–Zoltán Rt. bérelték a Royal Orfeumot, a Papagáj mulatót is és Tarján reklámcélokból úgy fogadta fel a Royal Orfeum Winston kapitányként plakátírozott fókaidomárát, hogy reggelijét a kávéházban fogyassza el, egyik fókája társaságában.

Két név Tarján listájából, a híres vendégek sorából.

Thomas Mann. Vajon melyik estjét töltötte a New Yorkban? 1922 januárjában is járt ugyan Budapesten, de az itt töltött öt napjának szinte minden percét feltárta a filológia, és a New Yorkról nem esik szó. 1937-es látogatása alkalmával, amikor József Attila üdvözlő versét tiltotta be

a rendőrség, és „a megszegyénített keresztény nemzeti társadalom” nevében tiltakozott a jobboldali sajtó, mondván, „nem helytelenítjük azt, ha az ilyen propagatív ódaköltészetbe a rendőrség is beleszól, nem mint cenzor, hanem mint a magyar érdekek hivatott védelmezője” – már nem Tarjáné volt a New York.

Marad tehát 1923 áprilisa, amikor Thomas Mann *Okult élmények* című elbeszélésének egy részletével számol be a magyar publikumnak a Zeneakadémia nagytermében egy egzotikus élményéről, melyet dr. Schrenk-Notzing híres müncheni professzor spiritiszta szeánszán szerzett. Ahol a racionalista író ellenőrzése mellett megtörtént az, ami nem lehetséges: „hogyan valami lehetetlen, lehetlensége ellenére, ilyen nyugodt biztonsággal s ennyi fölénytel történnék, soha életemben nem láttam...” közli az elbűvölt közönséggel, mely a háború utáni években igen fogékony a misztikum, a parapszichológia jelenségei iránt. Thomas Mann egy levelében meg is jegyzi, „... előadással még soha nem váltottam ki ekkora tetszést.”¹⁶ A *Nyugat* következő számában olvashatta is a művelt nagyközönség Willy, a médium című esszé-elbeszélést Gyergyai Albert fordításában.¹⁷ Előbb jelent meg magyarul, mint németül.

A hosszú Tarján-listán egy másik név: Josephine Baker.

Minden napilap közli Petrovác Gyula országgyűlési képviselő a Magyar Királyi Belügyminiszter úrhoz intézett interpellációját egy „meztelen táncosnő felléptetése tárgyában”, mely 1928. április 25-én hangzott el a parlament-

ben. „Van-e tudomása a belügyminiszter úrnak arról, hogy a budapesti színházakban és mulatóhelyeken, dacára a rendőrségi ellenőrzésnek, a szereplő nők meztelensége már a közérkölcöket veszélyeztető mértékben elharapódzott?... Hajlandó-e a belügyminiszter úr az államrendőrséget szigorúan utasítani a jelzett visszaélések megakadályozására?” „Szóbeli kommentár. Örömmel olvastam a múlt napokban azt, hogy a budapesti rendőrség 1400 főnyi legénysége egyszerre végezte el a húsvéti szent áldozását: de nem tudom elképzelni, hogyan egyeztethető össze ezzel a végtelen lazaság, amely ezeknek a jelenségeknek kapcsán a színházakban és a mulatóhelyeken tűri ezeket az abuzusokat. Nagyon szeretném, ha Budapest első számú rendőre nemcsak a közlekedési ügyek tanulmányozásában merülne el, hanem venne magának fáradságot, és megnézne egyes színházi produkciókat is... Nagyon szeretném, ha Budapest első számú rendőre kissé az erkölcsrendészetnek is utána nézne: ha megnézne a VI. kerület Ó utcáját, a VII. kerület Huszár utcáját, Nefelejcs utcáját, a VIII. kerület Fecske utcáját, Víg utcáját stb.

Mindezek tetejébe május hónapra Budapestre jön a közismert Baker Josephine, akinek produkcióit Párizsban a legteljesebb meztelenség jellemezte, akinek produkciói ellen Bécsben a bécsi hercegek engesztelő istentiszteletet rendelt el, és akinek nálunk nagyon rossz ajánló bizonyítványa az is, hogy Prágában tüntető lelkesedéssel fogadták.

Ö V A L A T T

Mese egy kávéházzal

NÁDAS SÁNDOR

A New York nagykávéházat békében építették, s általában az volt a vélemény róla, hogy Európa legszebb kávéháza.

Aki építette, lelkes, tehetséges ember volt, de rossz kereskedő. Mindenét beleolte a remek márványokba s freskókba. Mindent, sőt annál valamivel többet.

Azt mondják, tönkrement. Mire a gazdag kávéházat megnyitotta, ő szegény lett, mint a kávéház egere. El is adta, el is vették tőle, új tulajdonosok jöttek, akik alatt híres, jól menő üzlet lett a körüli fényes kávéházból.

Van egy verzió, hogy a tulajdonos utóbb háziszolga lett abban a kávéházban, amit alapított, s amiért a vérét csurgatta.

De lehet, hogy ez csak mese. Lehetséges, hogy pincér lett. Vagy talán a fia lett alkalmazottja a kávéháznak. Esetleg a leánya jelent meg az új tulajdonosoknál, s alázatosan hajlongva, egy falat kenyert keresgélte a fényes márványoszlopok közt, amikre a papa rápazarolta a vagyonát.

Az új tulajdonosok házakat szereztek a New Yorkból.

Békebeli milliomosok lettek. Két fivér. Derék tisztességes emberek, jó kereskedők. Az egyik alacsony volt és pesszimista. Ő képviselte a kereskedelmet s a józan praktikumot. Mindenki haragudott rá.

A másik kövérded volt, lassú, mosolygós, irodalom pártoló, udvarias és barátságos. Művelt. Mindenki szerette.

Az biztos, hogy derék, szorgalmas emberek voltak, s büszkén vezették a kávéházat, mely lassan irodalmi központja lett Budapestnek.

Itt ragyogtak az írók, itt szellemeskedtek, itt vitakoztak, itt vacsoráztak, premerek előtt és után itt harsogott a vita, néha bizony reggelig.

Bundájában a direktor innen vonult ki méltóságteljesen, s kocsit hozatott magának, hogy klubjába siessen kártyázni, s a szegény színész vékony felöltőjében itt surrant ki köhögve és mellbetegesen, csüggedt fejét lehorgaszva.

Persze, ez csak hangulatos kép, de nem igazságos. Néha bizony a színésznek volt városi bundája, s a direktor úr járt felöltőben télen, itt a New York környékén.

Úgy emlékszem még Csontosra, mikor egy délután először ült vékonyan, majdnem átlátszó soványan a vidéki színészek asztalánál. Valami zöld nyakkendő volt rajta. S Molnár Ferencre is emlékszem, kis bajusza volt, s a pincehelyiségbe járt, ahol apró színinövendékeknek udvarolt a félhomályban, melyet bátran nevezhetnének vaksötétnek is.

Molnár most a kávéház helyett az igazi New York ünneplő, Csontos is megterebélyesedett, tehetsége is súlyos lett, mint a teste, lassan egy új Újházy lesz, mégpedig egy fiatal Újházy.

De nem akarok mellékvágányra jutni, kis mozdonyomat visszatolatom a fősnékre, a két tulajdonosról kezdtem beszélni, akik milliomosok lettek.

Háborúban aztán eladták a kávéházat, s oly vagyonnal a zsebükben léptek a New York ajtaján, hogy egész életükre csak a kuponokat kellett vagdosniok. Egyéb dolguk nem volt. Elkölteni a kamatokat úgyse igen tudták.

De az élet nem ír sablonos regényeket. A könyvet végig kell olvasni, különben nem tudhatjuk, mi áll a következő fejezetek-

Pesti Futár, 1927. december 15.

Én azt szeretném, ha ennek megakadályozását a belügy-miniszter úr a rendőrségen keresztül elvégezné, és nem kényszerítené Budapest keresztény közönségét arra, hogy maga legyen az, aki ezt a produkciót megakadályozza.

Mert én mély tisztelettel bejelentem, hogy az összes Mária kongregációk, a Zrínyi gárda, a keresztény katolikus egyházközségek, a Keresztény Női Tábor bejelenti és a keresztény párt szervezetek is bejelentik, hogy nem az egyetemi ifjúsággal, hanem a maguk személyében felvonulnak oda és lehetetlenné teszik a produkciót."

Karinthy Frigyes publicisztikával reagál: „Bécsben félreverik a harangot, a főpap remegő hangon szólítja fel a sátánt, hogy távozzék a leányzó testéből. Pesten a parlamentet nézi templomnak, önmagát Bouillon Gottfriednek egy gyenge stílusú képviselő, és kesztes hadjáratot hirdet."¹⁸

A rend kedvéért: Petrovácz képviselő utóbb a Royal Orfeumban megnézte a műsort, és nem kifogásolta. A fellépés előtt egy bizottság (Andréka főkapitány, Issekutz Aurél h. államtitkár és több rendőrtiszt) megvizsgálta a produkciót erkölcsileg, és nem cenzúrázták ki Az én babám egy fekete nőt, sem a banánhéjt. Ám az interpelláció megtette a magáét: az első előadáson bűzbomba robbant, a negyedik pedig könnyfakasztó folyadékot tartalmazó fiolákat dobál-

tak az emeletről. A botrányokozók: „Kulin Géza 28 éves, Wind József 21 éves és ifj. Szemere Márton 22 éves egyetemi hallgatók, valamint Kellner Lipót elektrotechnikus". Eljárás indult ellenük. (Napilapok, 1928. máj. 5-én)

Kávéházsirató

1936-ban lakbérhátralék miatt felmondtak Tarjának, ezt követően különböző tulajdonosok, részvénytársaságok próbálnak küzdeni az árral – reménytelenül. A kávéházi életforma átmenetileg kiment a divatból. Zsolt Béla írja 1937 decemberében, miután megjegyzi, hogy a Balzac-kori Palais Royal fejezte ki olyan teljesen Párizst, mint az elmúlt évtizedekben a New York Budapestet: „A körüti café-restaurant válságát azért tartjuk aggasztó tünetnek, mert úgy érezzük, nemcsak a pénztelenségnek, de Budapest erőszakolt és egyelőre még csak divattá vált visszaparlagiasodásának is tünete. Ma még csinált üzleti találékonyság van a háttérben, de holnap már csakugyan igazi csárda lehet a pesti műcsárda, ugyanúgy, ahogy a mai eltökélt irodalmi népiességből holnapra valódi, vigasztalan provincialitás lehet."¹⁹

Ugyanakkor rögzíti ugyanezt az életérzést Füst Milán a Naplóba.

„1937: »Nem tudom megállapítani, hogy miben különbözik a mai Erzsébet körút az akkoritól. Furcsa, furcsa. Ma arra jártam, s mintha kisvárossá változott volna. Akkor, ha kimentem este a villanyfényes körútra, az volt a nagyvilág.

ben. Az élet nem ír meséket az írógépről. Átengedi a rossz fróknak.

A két milliomos fivér hadikölcsönt és osztrák koronát vett a milliókából, amiket a kávéháziért kapott.

A névleges érték megmaradt, ma is van egymilliójuk, de koronában. Kaphatnak érte Wienben száz schillinget, Pesten nyolcvan pengőt.

A vagyonukhoz nem nyúltak. Érintetlenül megvan a hadikölcsön is, s az osztrák korona is. S ha realizálnák, a nyolcvan pengőért elmehetnének a mai New Yorkba, s ketten jól megva-csorázhatnának. Még talán két üveg bort is ihatnának.

Bár ők ilyesmire sohasem adtak pénzt. Az idősebbik legfeljebb aludtejet ivott, a fiatalabb pedig a szeszek közül még a málnaszörpöt is egészségtelennek és veszélyesnek tartotta.

Miután elvesztették mindenüket, a kisebbik meghalt. Szegény felesége varrással próbálta megkeresni a kenyerét.

De ne beszéljünk ilyen szomorú dolgokról. Az idősebbik még él, s ha a kedves ember hallgat, ne szóljunk mi sem egy szót se a szörnyű csapásról, mely mindenüket elsöpörte.

Egyenletesen mosolyog, ő úgy köszön, mint régen, alig változott, tekintetében nincsen szemrehányás, se harag, lassan szivarozik és lassan sétál, városi bundája, melyben látható, rendes és tiszta, nem kopott, s a kalapja is szépen ki van pucolva, úgy ragyog, mint a cipője, melyre ma is nagy gondot fordít.

Akinek eladták a kávéházat, csak rövid ideig volt gazdája a New Yorknak.

Ő is jóakarátú és szimpatikus ember volt, de az idők nem kedveztek a kávéházaknak, minden hadi volt, még szemet se lehetett szerezni fűtéshez.

Ekkor vették meg a mostani tulajdonosok a New Yorkot.

Miután elvesztettük a háborút, s az ország kétharmadát elvették tőlünk, s mivel mindenki és mindenhol csak leépített, a New Yorkot is egyharmadára kellett volna redukálni, s a csonka országhoz képest megcsökkentve, lekisebbitve kellett volna üzemiileg redukálni.

Csárdát kellett volna csinálni a New Yorkból, a bejárat fölé gyaluforgácsos kocsmacímmerrel, hogy erre kell befordulni az ivóba.

Az udvarba pedig istállókat kellett volna építeni kocsiszínnel a szekerek számára.

Ehelyett a kávéház mostani gazdái remek európai éttermet csináltak a régi New York helyén, s aki külföldről ide jön, csodálkozva csapja össze a kezét, hogy ez egy párizsi hely, sőt ott is feltűnne, olyan szép és elegáns.

Milliárdokat építettek bele, s az egész olyan fényes, annyi lelkesedés és élet van benne, hogy az emberek ha látják, visszanyerik az életkedvüket. Jó hangulatuk lesz, s öngyilkosság helyett arra gondolnak, hogy gyorsan újra el kell kezdeni az életet.

Öreg pincékből ragyogó termeket csinált az új New York s barátunk, a kitérő hírlapíró, aki lelke a részvénytársaságnak, kikérgette a csüggedést s a habozást társainak lelkéből, szakított a frázissal, hogy végünk van, itt nem érdemes csinálni, alapítani, itt nem szabad kockáztatni, építeni, vállalkozni. Ő nem ment bele, hogy mi itt a patkányok országa lettünk, tegyük össze a kezünket, haljunk meg, mert csonkák vagyunk, s nincsen létjogosultságunk.

Barátunk, a hírlapíró, gyufát gyűjtött a sötét pincében, s a csillárok ragyogása mellett tündertermetet varázsolt a földalatti pinceromokból. Mert övé az érdem egyedül.

Ahol egykor patkányok csattogtatták véres fogaikat, most államtitkárok ülnek, s grófnők táncolnak párisi ruhákban.

(Szegény Somlyó ott sétált galambszín mellényben. De fáj nekem a fiatalságom.) S most oly kicsi s oly balkáni, színes és piszkos! Idegenné lett! – S hogy az irodalmi szalámik kora letelt –, hiszen ez tegnap volt! Úristen, nem értem a dolgot, hogy azóta harminc év múlt el, s ez máris történelem. Mi gúnyosan mondtuk: hozzon egy irodalmi szalámit – ez ti. egy új intézmény volt. Tegnap, tegnap. Kellene valamit írni a múltból. – Óh, gyere ide, Béla, Vilmos, hiszen ti mindig a fületek mellé toltátok a ceruzákat – s mik vagytok máris, árnyak? hogy lehet az? (Milyen szép a Karácsonyi Ének!)

Ezt követően sűrűsödnek a feljegyzések: »Huszonkét hallottam számoltam össze az éjjel. Betölthetnének egy nagy asztalt a régi New York kávéházban.« Máskor: »Hiába mégy be a New York-ba most már, ne is menj be többé.« 1939: »És milyen piszkos és szegényes a New York-kávéház, (Nyhónak nevezte Frigyes harminc év előtt, jössz a Nyehóba?) – a világnak a legdrágább kávéházából mi lett? – És mért van olyan rőtes-féle fény a Dohány utcai ház udvarán? S ez a nagy csend hozzá a macskákkal – valósággal misztikus az együttes. (S a macskák ugyanaz a fajta, mint az én Micim volt. Biztos, hogy az ő ivadékai, rokonsága. Tíz macskageneráció az egész azóta.)«

Máskor: »Miért olyan nagy fájdalom a múlt – s lassan szentté válik minden köve, minden alakja... valami Gizi nevű nem tudom milyen frónő merült fel hirtelen emlékeimben az éjjel, s meghajoltam előtte, s a szívem fájt. De minden köve szent igazán, s a New York-kávéház minden üvegablaka, a lépcső, a Dohány utcai ház korlátja... s Karinthy, Karinthy mindenekelőtt. Most látom csak, hogy válnak szentté az emberek. S az ilyen csélcsap fiúk is.«²⁰

Aztán szárbaszökkent a téboly: elkobzott zsidóbútorokat halmoztak termeibe, szétlőtték a tornyát, melaszt és lóhúst mértek az ablakában, majd egy cipőkereskedő tart igényt a kávéház tulajdonjogára, azon a címen, hogy az ő körüti boltja is New York névre hallgat. Őt kitessékeltte az új New York Rt., amely viszont amerikai stílusú, áramvonalas eszpresszó sörházzá építtette át a divatos belsőépítész, Rákos Pál tervei alapján. A napisajtó felhőrdült a stílusrombolás láttán, a Bierbauer Virgil szerkesztette *Tér és Forma*, a modern építészeti folyóirata viszont védelmébe vette: „Kétségtelenül felelősségteljes feladat volt a Hausmann-architektúrához nyúlni, mely ha nem is műemlék, de egy letűnt korszakhoz fűződő érzelmi és kulturális kapcsolatai műemlékké avatták.

A nagyközönségnek a vendéglátó iparral szemben támasztott igényeiben és ízlésében beállott változás, mely annyi nagymúltú pesti kávéház megszűnését okozta, nem kímélte a New Yorkot sem – mely egy ideig küzdött az árral, azután rátért a kitaposott útra...

A Nagykörút és Dohány-utca sarkán egy buffet-söröző létesült. Az elválasztó falak stukkó kiképzésénél és az egész interieur stílusánál a tervező alkalmazkodott az adottságokhoz. Szellemesen oldotta meg a márvánnyal burkolt kiszolgáló pultokat, amelyek korszerű tárgyilagosságát egy barokkos műkő lábazattal feloldva, harmonikusan illeszti az egyébként idegen hangú környezetbe. Itt a mennyezet freskói és stukkói érintetlenek maradtak.

Az espresso a volt ruhatár helyén létesült, ahol az adottságok nem kötötték meg a tervező kezét. Új hangot ütött meg és kiváló ízlésről, színérzékről tett tanúságot.

Az anyagok ötletes összeválogatása és alkalmazása olyan művészi összehatást biztosított, amelyre ilyen természetű helyiségekben kevés példát találunk.

A kiszolgáló pult eloxált alumíniummal van burkolva, melynek meleg szürkéje és nagyvonalú egyszerűsége egyszerűen alkalmazkodik Hincz Gyula ragyogóan stilizált, a New York-i kikötőt ábrázoló képéhez. A pult feletti kiépítés egyszerű hullámlemezrel van fedve, mely durva fröcskölésű mázóval rendkívül érdekes hatását.

A falak egy részét érettre pácolt cseresznye faburkolat fedi. A hézagmentes abesztpadló sárgája, a fehér bőrrel keretezett kárpitozás hideg zöldje és a halvány rózsaszínű falak finom tónusú összehatást adnak. A helyiség kizárólag szórt fényvel van megvilágítva.

Az irodalom és színeszet, melynek a régi New York otthona volt, Grandler Jenő reliefjeiben kapott emléket.²¹ (Erre az átépítésre és a *Tér és Forma* cikkére Bodor Ferenc hívta fel a figyelmemet.)

Nehéz megfőteni, melyik volt a szomorújáték, melyik a bohózat, az-e mikor a stilizált New York-i kikötő képe került a pult fölé, vagy amikor a *Diadal* Sportszerkereskedelmi Vállalat emblémáját szögezték a bejárati ajtóra. 1947. ápr. 29-én első oldalon közölték a napilapok: a New York becsukta kapuját. Zsolt Béla írta a *Négy száz éves kapuciner* című cikkében,²² Macaulay-ra hivatkozva, hogy a kávéházat nem lehet megfőlemlíteni vagy elhallgattatni. Arra talán nem is gondolt: viszont be lehet csukni. Az összeset. Ottlik Géza szavai: „1945–46-ban még jártunk a Centrálba, volt folyóiratunk, a *Magyarok*, míg 1947-ben új szerkesztő át nem vette, az *Újhold*, Lengyel Balázs lapja, Kassák és Fodor József *Új Idők*-je, Sárközi Márta *Válasza*, írók voltunk idehaza, amíg 47–48-ban ezt is, azt is, a Centrált is meg nem szüntették.”²³

A New York helyén Hungária néven 1954-ben megnyílt ugyan a kávéház, de a „tévedésből ide került »pártállami modern« csillárok” alatt már nem a régi szellem honolt. Hogy ez a kávéház nem az a kávéház, vádlón jelzi Kassák Lajos naplójegyzete 1955 márciusából:

„Időnként, ha már nagyon terhesnek érzem a magányosságot, benézek a Hungáriába. A 19-es forradalom után hét évig éltem emigrációban, és most megállapítom, hét év óta ismét emigrációban kallódom. Úgynevezett belső emigrációban. Hogy melyik állapot volt elviselhetőbb? – Úgy érzem: az előbbi. Hiszen akkor gyilkos ellenségek elől mentettem életemet, most elég kíméletes gesztussal kiűtötték kezemből a tollat. Kicsodák? Az írók – nyilván felsőbb utasításra.

Hogy én azóta hogyan, miképpen éledegélek, nem túlságosan érdekes, de könnyen elképzelhető, hogyan érezheti magát az az írő, aki nem írhat, nem adhatja közre írásait. De azért a magam helyzeténél ma már érdekesebb, figyelemre méltóbb ellenfeleim, kiközösítőim helyzete. Én nem törtem le a rám dobált súlyok alatt, s ők ma fejvesztetten jajveszékkelnek. Megkaptak minden (nagyon sok esetben túlzott) anyagi és erkölcsi támogatást az államtól, s ma fájdalmasan érzik, hogy közepes íróból kitüntetésekkal díszített, az anyagi jólétől kővére dagadt kincstári hivatalnokká alakultak át.

Nyűzsögnek a Hungáriában, és nem tudják, hogy mitévők legyenek önmagukkal. Nem mernek kilépni a jól jövedelmező szolgálatból, és szeretnék visszakönyörögni magukat a magyar irodalomba. Nem én mondom, hanem ők állapítják meg, hogy egyelőre nincs mondanivalójuk, s ha mégis akad valami, nem tudják megfogalmazni kifejező formáját.

X. és Y. is odaül az asztalomhoz, panaszkodik, és hangosan tépelődik – láthatóan eredménytelenül. Vigasztaljam meg őket? Nem hiszem, hogy az öngyilkosok újjászülehetnek néhány vigasztaló szótól. Bizonyára vannak közöttük olyan megátalkodott ügyeskedők, akik megint úszni kezdenek az árral, elfelejtik mai nehéz pillanataikat, és elfelejtik, hogy tulajdonképpen mi az ő feladatuk, ha fróknak nevezik magukat. Fanyalognak és nyavalyognak az aranyozott cirádákkal ékesített kávéházban, ami valamikor kispénzű és mérleszen álmodozó frók fellegvára volt. Most parvenü lokál lármás muzsikával, tizedrangú énekesnőkkel megterhelten.

Olykor-olykor én is benézek ebbe a vásári pompás gyűjtömedencébe, s míg a mai kollégák siráimat hallgatom, eszembe jut, hogy kirojtozódott nadrágban Karinthy Frigyes itt írta az *Esik a hó* nagyszerű novelláit, itt szomorkodott Szép Ernő, itt izgult Kosztolányi, itt születtek meg Tóth Árpád barnafürtös fejében a pompás rímek, és még hányan zsúfolódtak és lelkesedtek ott fönt a karzaton, ami egy óriási hajóhoz hasonlított, ami kincsekkel terhelten halad előre sziklák és zátonyok között, és Osvát Ernő a kormányosa.¹⁴

Kassák egyidejű ítélete egybevág Spiró György Karinthy Márton ötletéből mostanában írt drámájának (*A kert*) művészi igazságával.

Post scriptum

A Hungária története is megérne egy misét, de most nem az a tárgyunk. Hanem az új demokráciában újra New York lett a New York. Legalábbis a kávéház. A palota sorsát homály fedi. A kulturális rovatokból átkerült a gazdaságiba: egyre csökkenő milliárdok, tranzakció, herda, ÁVÜ, Csepi Lajos etc.

Ami viszont a kávéház szellemét illeti, van remény. Idézet a 2000 márciusi számának *Urbi et orbi* rovatából: *Hatodik éve üldögélünk csütörtökön délután a New York Kávéház karzatán, karnyújtásnyira Osvát Ernő emléktáblájától. Újfajta imidzset akartunk: nem képzeltük, hogy ilyen jól fogjuk érezni magunkat. A kávéház élete álmosan csörgedezett, csütörtök délután kissé kevésbé álmosan. Lassanként név szerint is megismertek minket, s bár a pincérek nemigen olvasták a 2000-t, Irénke, az »irodalmi vécésnéni« kezdettől fogva nem engedte, hogy fizessünk, ha történetesen felkerestük műintézetét. Vagy másfél éve megjelent Sándor, aki három órától kezdve klasszikus és szalonzenét ad egy tökéletesen temperált zongorán – időnként nyíltzríni tapsot aratva. Talán éppen vele egy időben állott munkába az a szinte tanuló korú, készséges pincérhölgy, akinek szemében először pillantottam meg a kávéház fénykoráról szóló irományokban gyakran tollhegyre tűzött áhítatot – talán nem függetlenül némely szerkesztők széptevő csínyjeitől.*

Mikor néhány hete lezárták a galériát, s minket átmenetileg a földszintre száműztek, nem sejtettük, hogy bekövetkezett az, amit hat éven át Damoklész kardjaként sejtettünk egyszer majd lezuhanni: a magánosítás. Az emeleten hozzáláttak renoválni az évek óta zárva tartó beázott tükörtermet.

Vajon most lesz pénz arra is, hogy kicseréljék az 1975(?)-ben tévedésből idekerült »pártállami modern« csillárokat? Úgy halljuk, hogy az épület adásvételi szerződésében szerepel, hogy a kávéházat változatlanul működtetni kell. De aggódunk, hogy esetleg kimaradt az a klauzula, amelyben arra kötelezik az új tulajdonost, hogy a nekünk eddig bőkezűen juttatott 40 százalékpontnyi kedvezményt továbbra is fenntartsa. Cserébe számos ötletünk van, miképpen lehetne a boltot fellendíteni. Például... Nem. Ezt inkább személyesen. Vajon ki lesz az új tulajdonos? Ember vagy bizottság?"

J E G Y Z E T E K

- Hanák Péter: Hasznos ismereteket terjesztő detektívregény, *Holmi*, 1990. 4. szám
- Spiegler Gyula Sámuel: *Budapest-Erzsébetváros története*, 1902.
- Kálmán Jenő: Emlékek a Harsányi korszakból. In: *A New Yorktól a Hungáriáig*, szerk. Konrádyné Gálos Magda, 1965.
- Radó István: A magyar film bölcsője. In: *A New Yorktól a Hungáriáig*.
- Krúdy Gyula: *Mese a varrógépről*.
- Emlékezések Nagy Lajosról és körüle. In: *Emlékezések és tanulmányok*, 1956.
- Mátrai László: Az író és a Város. In: *A kultúra történetisége*, 1977.
- Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. In: *A Kert és a Műhely*, 1988.
- Illyés Gyula: Nagy Lajos, Róla Magáról. In: *Ingyen lakoma*, 1964.
- Zsolt Béla: *Tanulások és reménységek*, 1942.
- Gyóni Géza: *Levél Nyugatra*, *Budapesti Hírlap*, 1914. nov. 1.
- Király István: *Intés az öröklőhöz*, 1982.
- Idézi Konrádyné Gálos Magda, i. m.
- Niedermüller Péter: A város: kultúra, mítosz, imagináció, *Mozgó Világ*, 1994/5.
- Kálmán Jenő: Második aranykor: a Tarján-idők. In: Konrádyné Gálos Magda, i. m.
- Terényi Zoltán: Gyergyai Albert és Thomas Mann, Somogy, 1991. 4. sz.
- Nyugat, 1923. ápr. 16.
- Karinthy Frigyes: Josephine Baker. In: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához*, 1980.
- Zsolt Béla, i. m.
- Füst Milán: *Napló*, II. 1976.
- Tér és Forma*, 1947/9.
- In: Zsolt Béla: *A végzetes toll*, 1992.
- Ottlik Géza: *Reklámszövegeim*. In: *Próza*, 1980.
- Kassák Lajos: *Szénaboglya*, 1988.

A pozsonyi *KalligraM* októberi
számából

Svetislav Basara *A semmi urai*

Dippold Pál, Grendel Lajos,
Danyiil Harmsz és Rentz Mátyás
prózája

Bettes István, Miron Białoszewski,
Bozsik Péter,
Böjti Gábor és Krausz Tivadar
versei

Václav Černý és Jan Patočka
tanulmányának folytatása

Egyed Péter és Vasadi Péter
Dippold Pál *Schwarzenegger el volt utazva*
című regényéről

Irodalom az ezredfordulón

NORMAN MANEA

Rohamosan az ezredforduló felé közelítő századunk szabadulni látszik végre történelme ballasztjától.

Az első világháború, az orosz forradalom, a fasizmus, a spanyol polgárháború, a második világégés, a holocaust, Hiroshima, Kelet-Európa kommunista megszállása, az Izrael elleni háborúk, a kínai forradalom, a magyar '56, a koreai és vietnami háborúk, a gyarmatok felszabadulása, Biafra, a csehszlovák '68, az iszlám forradalom, a lengyel Szolidaritás, a kommunizmus összeomlása Európában, a boszniai polgárháború, a volt szovjet köztársaságok konfliktusai stb., stb. – aki átélte egyikét-másikat ezeknek az eseményeknek, tudhatja, miféle áldozatokkal jártak. Aki pedig a 20. század múltjának kútját vizsgálja, nagyon is érthető fáradtság lesz rajta úrrá. Nemcsak a megtörténtek árjától, hanem attól is, ami még ezután: a nemsoká beköszöntő ezredév gyökeresen új és nem feltétlenül jó világának ezekre az „előgyakorlataira” következhet.

Paul Valéryt mindhalálig rögeszmés aggodalommal foglalkoztatta a szellem válsága és annak az európai civilizációnak a hanyatlása, melynek maga is jelképe volt. „Nagy süllyedő hajó” – így vélekedett 1919-ben (*La crise de l'esprit*) s később is mindahány sorsfordító pillanatban: '35-ben, '39-ben, a második világháború kataklizmáját követően.

Apremodern európai civilizáció idilliuma után sóvárogni, mégoly ösztönösen is, léhaság volna és merő képmutatás, hiszen egyet jelentene a fellegjáró elvonatkoztatások mögötti, sokkal összetettebb és húsbavágóbb konkrétumok eszményítésével.

A széttartó, centrifugális modernitás épp annak az összefüggését és dicsfényt veszített, sokszorososan robbanásveszélyes civilizációnak az ellentéteiből és megtorpanásai-ból született, melynek egy táguló világ globális szélvihara zilálta szét a bizonyosságait, tehát a „centrumát” is: azt a kikezdehetetlen szellemi tekintélyelvűséget, mely nem mindig a legjámorabb módszerekkel védte anakronizmusba hajló felsőbbiségét és csillogását.

Ami a 20. században Európával történt, nagyon is súlyos, zsúfolt és baljós jelentőséggel terhes, főleg ha válsága mélypontjára: a náciizmusra és a kommunizmusra gondolunk.

Megnyugtatóbb modernitásképet mutat a nagy amerikai kísérlet, mely végképp rányomta bélyegét korunkra.

Az írást kéziratból közöljük.

Valéry intelme – „Mi, kultúrák, jól tudjuk immár, hogy magunk is mulandók vagyunk” – ma sem érvényes Amerikára, mint ahogy 1919-ben sem volt az. A hihetetlen dinamizmus és energia, az ahistorikus kezdeményező szellem és tettekészség nemigen hagy időt nosztalgizásra, hiszen itt minden folytonos változásban és átalakulásban van, itt a civilizáció természetsszerűleg „zajlik”, pillanatnyi kihagyás nélkül és tömegmérétekben. Vagyis egy olyan, mindent felölelő folyamatban, mely az előre- s a nemegyszer éppoly heves visszahúzó erőket egyként átgyúrja és magába rántja, valami oly szüntelen örökmozgással, mely ok és okozat egyszerre, kérészetlenség és folytonos újjászületés. Ha innen nézzük, Amerika a világ legősibb állama, hiszen – Gertrude Stein szerint – elsőként lépett be a 20. századba.

A posztmodern kor küszöbét Amerika szintén elsőként lépi át – ha ugyan át nem lépte már –, s szembesülnie kell „anyagcsere-folyamatainak” centrifugális következményeivel és végleteivel. Olyan éles helyzet ez, melyben a centripetális reakció, az örökre elveszettnek hitt egyensúly visszaállítására irányuló törekvések is felerősödni látszanak. A decentralizációval, osztódással, sőt széthullással fenyegető folyamatok naponta új s új követelményeket támasztanak, az egyéni és csoportszabadság mind átfogóbb, árnyaltabb és körültekintőbb szabályozását teszik szükségessé.

Amerika nagy-nagy vívmánya, a Szabadság: nyitott mű – befejezetlen és minden bizonnyal korlátozhatatlan, s mint ilyen, megfeszített, hallatlan emberi és anyagi ráfordítást igényel. Az állam szerepének elmosódása, a hagyományos intézmények értékvesztése, a tanügy dekanonizálódása, a család nyilvánvaló válsága és bizonytalansága – mindez csupán néhány aspektusa a valódi demokrácia nem mindennapi eredményekkel és kockázatokkal járó centrifugális végleteinek. Érthető hát, hogy e számos konzervatív hagyományt őrző, nagyon is liberális országban miért oly erős a centripetális reakció, mely nemcsak a vallási és számtalan egyéb szektában nyilvánul meg, hanem a mindenfajta – etnikai, vallási, politikai, szexuális, sőt korosztályi – kisebbségek agresszív militánságában is. Ezek a szekták, ezek a kisebbségek már nem egyenjogú beilleszkedésre törnek, hanem – értékeik és múltbeli jogfosztottságuk felnagyításával – kiváltságukból és egységükből fakadó kiváltságokat követelnek. Egyre hangosabban bírálják a „többség önkényuralmát”, sőt módosítani kívánják az általános választójogot is, egy olyan ektorális rendszert célozva, mely megnövelné a hátrányos helyzetben lévő kisebbségek esélyeit, s ezáltal minden bizonnyal magát a hagyományos demokráciafelfogást is megkérdőjeleznék.

Az amerikai válság ilyen és hasonló dilemmái nyilvános vita tárgyát képezik szakadatlanul, nem ritkán a tévécsa-

tornákon is, oly naiv és lázba hozható közönséggel, mely számára a történelem nem jelent többet az elmúlt hét eseményeinél, s a valóság sem a képernyőn látható, kiragadott szegmentumoknál. Ám a jelentésvesztésnek ezek a hétköznapi megnyilvánulásai sem szabad hogy feledjék a demokrácia hihetetlen életerejét, nem ritkán tévedések-ből, elhajlásokból is származó eredményeit és sikereit.

Vajon hol a helye az irodalomnak egy ilyen társadalomban, melyben a jövedelmező manipulált tömegkultúra magát a kultúrát is elsőpörni látszik?

Nem túlzás azt állítani, hogy ezen a századvégen az irodalom hallatlan veszélyeknek van kitéve. A képi kultúra és a felgyorsult hírközlés, számítógépes kapcsolatteremtés korában az olvasás hagyományos ellenségeit szinte már említeni sem érdemes, olyan súlyos a helyzet. A tegnapi panama, nemi erőszak, sportesemény, politikai vagy társasági szenzáció televíziós botránykrónikájából holnapra „könyv” készül, melyet ugyanaz a nagyközönség fogyaszt, mely immár képtelen különbséget tenni a fikció, illetve a napi szenzációk izgalmas „regénye” között. A felfogásbeli és viselkedési korlátoktól való megszabadulás – s így módon maga a „szabadság” – sokak számára egyet jelent a felszín, sekélyes vulgaritással. Vajon a rossz ízlés – vagyis a közönséges gondolkodás – valóban bűnbe torkollik-e, ahogyan Stendhal naiv ironiával megjósolta? S vajon nem a dolgok gögös „értelmiségi” leegyszerűsítése-e a tömegfogyasztásra szánt modern giccs rovására írni, hogy a világ népességének 5%-át kitevő Egyesült Államokban történik a hírhedt „sorozatos gyilkosságok” 75%-a, s 1970 óta számuk már nagyobb, mint az ország egész korábbi történelmében? Sok ilyen gyilkos meglepően gazdag személyiségegyei nemritkán hihetetlen mélységekbe engednek bepilantani: a magányosság fojtott, beteges készletébe, a kielégülést hajszoló kóros önigazolás-kényszerbe, egy korlátait és állagát veszített, kiürült világba, mely az ösztönök homályában keresi a valóság és a létezés mégoly halvány bizonyítékait, bizarr pótlékait. Nem meglepő, hogy az emberi jogok sérthetlenségét hirdető demokrácia vajmi keveset tehet a szerencsétlen választások megelőzéséért, legyen szó akár az ártalmatlannak tetsző rossz ízlésről, akár az oly kárhuzatos gyilkolási kényszerről. Másrészt az sem meglepő, hogy a mai amerikai irodalomnak még a legjava is a szélsőséges helyzetekkel foglalkozik, az erotikus, misztikus vagy narkós pótszerek okozta érzelmi túlfűtöttséggel, s ebben a tébolyító sivatagban is a lélek halvány, de még valódi, sajnó rezdüléseit keresi.

Lenyűgöző az az elszántság, amivel az irodalom ezt a művi és mégis annyira emberi világot vallatja. És heroikus az az erőfeszítés, amivel nemcsak az igazi frók, hanem az alapítványok, kiadók, egyetemek és könyvtárak szembeszegülnek a tömegkultúra piaci nyomásával. Ma is írnak kiváló könyveket Amerikában, öt irodalmi Nobel-díjas él itt (a hatodik nemrég hagyta el vermonti bunkerét, hogy hazatérjen szent Oroszthonába), kápráztató a tematikai, nyelvi és stílusbeli sokszínűség, s voltaképpen itt méretik meg kinek-kinek az irodalmi értéke.

No persze, minden fró a tehetsége, világlátása, sőt életkora szerint reagál az egyáltalán nem kellemes társadalmi kihívásokra, a sűrű emberi tragédiákra. Másképp dolgozik, s más a módszere az időnként egy-egy kiváló könyvvel je-

lentkező Saul Bellow-nak, és megint más a jóval fiatalabb William T. Vollmann-nek, aki minden évben kiad néhány egyéni hangú regényt, s mindeközben írja több ezer oldalas, sajátos látószögű „hősköltevényét” Amerika történelméről.

Az irodalom válsága nem meglepő, főleg a ma emberének és társadalmának a sokkal mélyebb és átfogóbb válságához képest. Végtére is nem az irodalom marginalizálódása az, ami felháborító. Hiszen ezt megszokhattuk már – s a helyzet túlságos javulása gyanús is volna. Csak az eszmék és emberek szabad mozgását megakadályozó totalitárius rendszerek tulajdonítottak aránytalanul nagy társadalmi jelentőséget az irodalomnak, a „normális” világban, a nyitott társadalmakban viszont szerény, megnyugtatóan szerény hellyel kell beérnie. Századunk nagy prózaírói, Kafka, Proust, Musil, Joyce, Faulkner, bekerülve az iskolai tananyagba, ma sem népszerűbbek, mint hajdanán, amikor szinte visszhangtalanul jelentek meg a műveik. A világ, úgy tűnik, most a túlélés nagy kísérletére készülődik, minden jel szerint ezen az elkerülhetetlenül közelgő véghelyezten lesz a drámai nyomatek.

A kommunizmus centripetális terrorja alól nemrég szabadult Kelet-Európa meglehetősen halványan érzékeli még a körvonalazatlan jövőből érkező centrifugális veszjeleket. A normalitásba való görccsös átmenet közepette máris a sors kényére maradt az irodalom és művészet, értsd: felebarátainkéra. Csakhogy nekik most nem erre van gondjuk, még a legjobb szándékkal sem... Ők maguk is a sors kényére maradtak, és így lesz ez még hosszú ideig.

A modernizációs folyamat megszakítása és késleltetése nemcsak a jól ismert rettenetes következményekkel járt, hanem az alulfejlettség, a merengő „sziesztázás” holtvágányán való vesztéglés „jótéteményével” is, távol az evolúció lüktetésétől, felelősségtől és kockázataitól. Az oly sok szörnyűséget hozó kommunizmus anakronisztikus szembeállításokra is kényszerített: a száználmas kiszolgáltatottsággal, a demagóg paternalizmussal, a kétszínűséggel és megtévesztettséggel, a fatalizmusra és kudarcra íteltetettséggel.

Kelet-Európát ma két ellentétes tendencia uralja: a modernitásba való minél gyorsabb beilleszkedés (ez az „előrevivő” mozgás, a posztkommunista kor összes félszégével, tévedéseivel és nehézségeivel), másrészt a visszaszerzés kényszeré (ez a „visszahúzó” mozgás a nemrégiben még ki játszott, meghamisított és betiltott prekommunista múlt visszaszerzésére irányul). E két tendenciával, valamint a konfliktusokkal járó frusztráció könnyen csap át egyfajta felszín és testhezállónak tűnő antikommunista őrzőgésbe (vagy épp az ellentétébe, a kommunizmus visszasóvárgásába), mely egyként emlékeztet ördögűzésre és főleg a „vészkijárat” keresésére, ám elhanyagolja a történetek tüzetes elemzését, a háborút követő évtizedek demagógiájának, értékvesztésének és elszemélytelenedésének a vizsgálatát. A kommunizmus mint a távoli jövő utópikus, bizonytalan modellje, nem ellensúlyozhatta a végtelenségig a nyomasztó valóságot; a mai zűrzavaros és a javulás jeleit csak apránként mutató valóságnak a konkrét és ellenőrizhető kapitalizmus modellje kínálkozik, előnyeivel és fogyatékoságaival, nem ritka válságaival – a demokratikus, individualista, versenyszellemű, pragmatikus kapitalizmusé, mely mit sem törődik az illúziókkal és atyai irányítással

vágyó gyarlósággal. Nagyon is érthető hát a zűrzavar, az identitásválság, az úttévesztés. S érthető, hogy ideje van a nacionalizmusnak is, ennek az azonosságtudatot, megbecsültséget, közösségre tartozást, oltalmat ígérő, mindenre jó csodaszernek. A nacionalizmussal megküzdeni mindig is nehezebb volt, mint a túl elvont, határtalan, gyanúsán tágkeblű „internacionalizmussal”. A családhoz, fajhoz, egyházhoz, nemzethez való kötődés inkább megfelel az emberi önösségnek és sebezhetőségnek, mint az egyenlőség, testvériség, egyetemesség túl nagylelkű, általános eszményei. A modern kori széttagoltság és gyökérvesztettség ellenszereként, a centripetális nacionalizmusnak az az előnye is megvan a mai Kelet-Európában, hogy a kommunizmus ősellenségének tételezi magát, olyan erőnek, mely közösséget kínál a szocializmus központosító tekintélyuralma alatt felnőtt nemzedékeknek.

A merev szabályozottságból a szabadverseny tarka folyogásába való átmenet sokkja olyan (premodern) neurozist vált ki, mely alapvetően különbözik az egyre mostohább és túlnépesedettebb világ kihívásainak megfelelően kénytelen modernitás neurozistól, ahol az ezerféle fanatizmus már éppoly mindennapinak számít, akár a mindent behálózó számítógépes rendszerek.

Kelet-Európa jelenlegi lépéshátránya természetszerűleg visszahat a kultúrára és művészetre, tán még a témaválasztásra is. Nem könnyű az átmenet az államosított és cenzúrázott irodalomból a könyvpiaci verseny „káoszába”, már csak azért sem, mert a gazdasági (és politikai és erkölcsi és lelki) válság csüggesztően tartósan ígérkezik. Az írók, akiknek egyetlen, mindenható és agyafúrt mecénással kellett egyezkedniük a túlélésért, jócskán megzavarodhattak most, a cinikus és kiszámíthatatlan szabadverseny meg piacképesség farkastörvényeitől, nemkülönben attól, hogy kevesebb mecénás van, mint kellene. Sokuknak elviselhetetlen lehet új helyzetük, s azt a nemzeti kultúra hanyatlásaként, a művészet nimbuszának megtépzásaként, erkölcsi züllésként élik meg.

A kommunista korszak irodalmának szigorú számbavétele azonban bebizonyítja majd az efféle nézetek tarthatatlanságát, s a nyugati irodalommal való összevetés jobb bepillantást enged a lassan körvonalazódó jövőbe. Nem mintha az elnyomás négy évtizedében nem születtek volna jelentős művek, ám épp ezeket kell összemérni a más problematikájú, modernebb szellemiségű nyugati alkotásokkal, hogy sor kerülhessen a kelet-európai irodalom múltjának, jelenének és jövőjének a tisztázására.

Jó okunk van feltételezni, hogy a mai átmenet érdekfeszítő zűrzavarában, ahol rengeteg a kérdőjel, és oly látványosak a köpönyegforgatások, rövidesen starthoz áll egy gyökeresen újat akaró frónemzedék. Ami immár valóban

modern problémalátást jelent majd, nem pusztán modernista stílusgyakorlatokat egy elakadt világ margóján. S ezáltal beigazolódna, hogy egy untilig „érdekfeszítő”, azaz még mindig egzotikus tenyésztéből is sarjadhat jelentős irodalom.

Az előbb-utóbb Nyugaton megtelepedő kelet-európai fró anyagául a századvég bizarr életrajzi elemeket hord egymásra. A holocaust, a kommunista diktatúra, az emigráció – ezek testesítik meg a lényegi traumákat. S a visszhang, amelyet ezek az extrém tapasztalatok naponta keltenek, nem kevésbé meghökkentő.

A holocaust harsány tagadása párhuzamosan zajlik felszínes piacostásával, a némiképp értetlen fiatalok pedig nyíltan bevallják: azt sem tudják, miről van szó.

A Kelet-Európa oly régóta várt felszabadulását elhozó – bársonyos, vagy színpalak mögötti, vagy maszkabáli – forradalmak utólag szálnalmas bohózzattá silányulnak. Az ember nem is tudja, sírjon-e vagy nevéssen, amikor azt hallja, hogy Bukarestben a „forradalmár igazolvánnyal” rendelkezők – és az igazolványokat az a parlament állította ki, amelyik képtelen eldönteni, forradalom történt-e 1989-ben, s ha igen, hát miféle –, egyszóval az igazolt forradalmárok kárpótlásul kis, maximum 50 négyzetméteres kereskedelmi egységek bérleti jogáért versenghetnek, s hogy legutóbb három ilyen „forradalmi” üzlethelyiségre ezren pályáztak... Tán még a márquezi képzelet sem tudná szégyenletesebb módját kiigyalni Lenin, Trockij, Mao, Guevara és – miért is ne! – Ceaușescu megidézésének, noha ezúttal épp a kárhozatos szellemüktől való megszabadulás hőseiről van szó.

Ám meg kell vallanom, hogy a minden lehetőségek oly szép és szabad Újvilágának a hétköznapjai is szolgálnak néha meghökkentő dolgokkal. Ahol tanítok, a főiskola lapja nemrégiben egy diáklány egész oldalas nyílt levelét hozta, mely a következő, nem mindennapi mondattal kezdődik: „Két nappal a trimeszter vége előtt, éjszaka, óvszer nélküli anális közösülésre kényszerítettek.” Efféle őszinte, nyíltszíni vallomás nemcsak Romániában lett volna elképzelhetetlen ezelőtt ötven évvel, vagy akár harminccal, amikor az egyetemet végeztem, hanem még Amerikában is.

Talán érdemes volna megvizsgálni, a fasiszta megsemmisítő tábor és a kommunista büntetőtelepet egyként a bőrén megtapasztalt kísérleti alany miként viszonyulhat egy ilyen új „határhelyzethez”. Meg talán annak is érdemes volna utánajárni, hová vezet öreg földgolyónk szállóvendégeinek nem mindig jótét buzgósa ezen az ezredfordulón, melyen az emberi élet kibogozhatatlan csodája és lenyűgöző egyedisége továbbra is a miénk – hiszen ezt tapasztaljuk minden percben és minden órában.

FORDÍTOTTA NÉMETI RUDOLF

Filozófia és művészet

HANNES BÖHRINGER

Művészet és filozófia, vagy filozófia és művészet? Melyik az első, a régebbi, az eredendőbb, a fontosabb? Ki az udvariasabb? Ki engedi előre a másikat? A nehézségek már a sorrendnél kezdődnek. Minél tovább gondolkozom azon, hogy mi a művészet és mi a filozófia, annál kevésbé tudom. Miben különböznek, hol találkoznak? Hogyan lehet azt a heterogén halmazt, amit művészetnek neveznek, egyetlen fogalomba összefoglalni? És ugyanez érvényes a filozófiára. Összességében a filozófia talán kissé konzervatívabb és tradicionalistább; például mindig megőrizte görög nevét.

Művészet és filozófia nem sokban különbözik két fel- és leszállópályától. Nem mondanak sokat azokról a repülőgépekről, amelyek róluk felszállnak és rajtuk leszállnak, az utasaikról és a rakományukról. Két kopár, szomszédos szikla a tengerben, mire két madárraj telepedett. A körben repdeső madarak hangokat hallatnak. A károgás az egyik raj számára ismerősnek tűnik. Engedik leszállni a madarat. Néhány madár melléfog, ott akar leszállni, ahonnan elűzik. Mások egyáltalán nem szállnak le. A sziklákon tülekedés van. A legtöbbben csak arra törekszenek, hogy megőrizték a helyüket. Pedig meglehet, nem is a leszállás a feladvány, mivel minden leszállás csak közbelső állomás, hanem maga a repülés, a nagyvonalú körözés és a fentről történő szemlélődés.

De nem túl sok Nietzsche ez már megint? Hogy is tudnék bármit művészet és filozófia viszonyáról mondani, ha csak nem mint harmadik, mint kívülről? De én részrehajló vagyok, a filozófusok pártján állok, tele kétes érzésekkel a művészetrel szemben: a költők megkoszorúzására éppúgy készen, mint elűzésükre a filozófusok városából, az ész birodalmából. Ám titokban és később egyre nyíltabban mégiscsak verseket akarnak írni: a kései Heidegger, Nietzsche... a „fogalomköltők” (Friedrich Albert Lange), a „filozófusművészek” (Nietzsche) vagy művészfizológusok. Univerzális dilettánsok, a szó mindkét értelmében. A modern művészek közül is sokan művészfizológusok, mindenek előtt a „nagy absztrakció”, a metafizikai festészet művelői, Kandinszkij, Mondrian, Newman..., a koncept-művészek. Egy komplementer kimenetel szimptomáiról lenne szó? A poétikus-himnikus nyelv elvesztéről a filozófiában, ami Platón művészi mítoszaiban, Kleantész Zeusz-himnuszában, Lucretius tankölteményében még érzékelhető, továbbá a formai szigor és sűrítés elvesztéről, mely veszteséggel a modern művészet újra vissza akart hódítani és önmagát nyelvileg kommentálva értelmezte?

A művész-esztétikák azt tanúsítják, hogy a művészfizol-

ógusok művészfizológusok. A teológiai háttér, amely Nietzsche és Heidegger esetében inkább lopva – mint attitűd, mint nyelvi gesztus – árukkodik, a művészetesztétikában nyíltan lép színre. Művészet és filozófia nem helyezhető el egy elszigetelt viszonyrendszerben. Háromszögviszonnyal van dolgunk, egy ismeretlen harmadikkal. A felvilágosodásért fizetett magas árat a teológiával és a vallással szembeni tartós intellektuális arrogancia idézi elő. A vallás nem tűnik el a felvilágosodás során, csak kivonja magát a felvilágosodott érzékelés köréből, és kísértetként bukkan fel a legkülönbözőbb helyeken: mint romantikus művészet-vallás, mint filozofikus észvallás, mint pozitivistá tudományhit. Mint darwinizmus, monizmus, holizmus és mindennemű politikai ideológia.

A művészet és filozófia helyett észrevétlenül művészekről és filozófusokról kezdtem beszélni. A művészet és a filozófia életforma. Művelőiket az adott hagyományok formálják; átveszik szerepjátékait, művésszé vagy filozófussá válnak. A művészet elasztikusabbnak tűnik. A művészetfilozófusok inkább hajlanak arra, hogy a művészet, nem pedig a filozófia társas körében tartózkodjanak. Inkább a művészek, s nem a filozófusok közé tartozónak tekintik őket. Bármennyire közel kerül is a filozófus a művészhez, bármennyire rokon vonásokat mutatnak is, az életformák eltérő volta fenntartja különbözőségeiket.

A filozófia sokáig a tudomány foglatának számított. Ám az egyes tudományok már rég emancipálódtak és önállósultak. Nincs már szükségük filozófiai megalapozásra. Nincs ma már egyetlen olyan filozófiai szakterület, amelyet nem egy pozitív tudomány traktál. A filozófia még mindig meglepő megbecsülésnek örvend, ez biztosítja helyét az egyetemeken. De valójában tudomány-e még? Nem vált-e az irodalom egyik formájává, a filozófiatanulás pedig egyfajta irodalomtörténetté? A filozófiát az egyetemi filozófia üzemelteti, előbbrejutását azonban kívülállóknak és excentrikus alakoknak köszönheti: Nietzsche, Heidegger, Wittgenstein, Deleuze... A filozófia tehát sosem hagyatkozhat teljesen akadémiai miliójére, a filozófus életformájára nem telepedhet rá teljesen az egyetemi tanárré. A tudományok elkülönülése a filozófiát tartósan a tudomány és a művészet közti kényes helyzetbe hozta.

A művészet a filozófusnak művészetfilozófusként menedéket kínál. A művészet konceptualizálódása során magából is kifejlesztett egy művészfizológiát. Bizonyos tekintetben kettejük közül a művészet a liberálisabb territórium, a bevándorlóország. Ez a művészet fogalmának változatos történetéből adódik. Micsoda jelentésváltozások estek

Elhangzott a Budapesti Képzőművészeti Főiskola előadássorozatán, 1993. október 15-én.

meg a görög *techné*től a latin *arsis*, a mai művészetfogalomig, a szabad művészetek antik–középkori rendszerétől az újkori szépművészetekig, a művészetek pluralitásától az autark szinguláris művészetig, ami már nem egy tárgy, egy szilárdan körülkerített tartomány; továbbá készségek, képességek és szabályok révén kell meghatározni, mint régen az írás, a festés, a házépítés stb. művészetét. Ebből az a nehézség adódik, hogy az ember a művészetről beszél, és közben mindig egy meghatározott művészetet tart a szemé előtt, amit – a sok ellenpélda tudatában – mégis példának tekint. Így most a képzőművészetre gondolok. A képzőművészet a középkor végén emancipálódik a kézművességtől, és felveszi a szépművészetek karába. Ezzel azonban nem szabadult meg a múltjától. Két rivalizáló tendenciában kettőződik meg: mint akadémikus művészet és mint iparművészet, kézműipar, design. A modern művészet a reformált kézműipar-iskolák megújulásából profitál (mint a Bauhaus). Ez idő tájt az akadémiai művészetet az alkalmazott művészet legaktuálisabb formája, az új technológiák és médiumok felől éri kihívás. A legújabb technológiai lehetőségekhez képest a művészet teljesen tegnapinak, ódivatúnak hat. Az új technológiák megújítják a korlátlan lehetőségek által keltett révületet, a felvilágosodás technikára révedt haladáshiszmeit. Mindkettő fordított előjellel is felbukkanhat: mint az önállóvá váló technika végromlás-fantáziája és rémálma. Úgy vélem, hogy ezáltal a művészet megint közeledni fog a filozófiai reflexióhoz. Az új technikák, technológiák csak akkor válnak művésziileg érdekessé, hogyha határokbá ütköznek, és ezáltal behatárolásra kerülnek, azaz definiálva lesznek; ha az eszközök korlátozottak, a médiumok korlátozottsága pedig érzékelhetővé válik.

A technika új állapotában a képesnek levésnek (művészetnek) – akárcsak a tudásnak (a filozófiának) a teória új állapotában – előbb újra a nem-képesnek-levés és a nemtudás tudatával kell gazdagodnia, a nem-képesnek-levés és a nemtudás új dimenzióit kellett felfedeznie. E pontban még a természettudományok kvázi-szókratikus tartásával való egyezést is észlelem, amelyek teoretikus modelljeiket nem igazolni, hanem cáfolni törekednek. Univerzalitásigényüknek úgy szabva gátat, hogy részterületeken értelmezik, és így a még-nemtudás új tartományait fedezhetik fel. Ez a kutatás. A tudást (és a képességeket) folyvást a nemtudás (és nem-képesnek-levés) felismerésének előrehaladásával kell kiegyenlíteni.

Így tehát a szókratikus filozófókkal tartok, amit ma különösen időszerűnek ítélek: zsákutcákban élni, aporetikusan filozofálni; a hiábavaló, de fáradhatatlan keresést, a vég nélküli *problem solving* élesítését és sűrítését a kiutatlanságig. A kiút a szókratikus magatartás, a filozofikus életforma mint a szenvedélyek megtisztítása, akárcsak a színházban. A filozófiai apóriának az attikai tragédiában a tragikus hős *amechaniája* felel meg. A színházgépezet egy hadigép, amely azáltal rendíti meg a nézők erődítményét, hogy az emberi gépezet bénultságát, az ember *amechaniáját* demonstrálja. A gépezet bénultságából, a *mechanéból*, az okos-agyafúrt tervezésből és végrehajtásból, a képesnek levésből a nyelv visszanyeri tisztító és világosító hatalmát. A szókratikus beszédművészet (a cáfolás művészete), miként a tragédia – másodvonalbeli művészet; annak a művészete, hogy miként lehet mindennemű művészet végével

megbékélni, a mindegyre aláhulló beszélgetést felfogni, és eredménytelensége fölött nem kétségbe esni.

A filozófia nem sokáig bírta az életet a zsákutcában, és a könnyebb megoldást választotta, a kiutat keresését, a problémák megoldását. Mostanság újra visszaemlékezünk arra, hogy a filozófia mindenkor életművészet is volt: *ars vivendi*, *ars moriendi*. A test gyógyításművészetének átvittele a lélekre, az emlékezőművészet, a retorika átvittele a mindennapi életre. Az életművészet a folyamatos önrábeszélés és önbefolyásolás praxisa. Ami végső soron elég egyszerű művészetfelfogáson alapul: szilárd szabályok, trenírozható készségek, a tárgy uralása alkotja. Csak ezen előfeltételek illuzórikussá válásával veszi kezdetét az aporetikus filozófia, annak a művészete, hogy olyasvalamivel foglalkozunk, amihez nem értünk, ami kivonja magát uralmunk alól.

Az életművészet praktikus filozófia, a teoretikus filozófia eredetileg az ég teoretikus szemlélete, kontempláció, azaz kitörés a mindennapi élet zűrzavarából a világ szemléléséhez, minden pusztasága ellenére is elpusztíthatatlan fenségéhez és fenséges szépségéhez. Szférák harmóniája, *harmonia mundi*, a filozófia egybehangzása a matematikával és zenével, a művészettel és tudománnyal. A harmonia mundinak nem kell feltétlenül pithagoreizmusnak vagy *Wohltemperiertes Klaviernak* lennie, ironikus kifordítással lehet a nagyváros lármája is, elektronikus hang-cluster, fraktális geometria és káoszelmélet. A filozófia velejét tekintve himnikus költemény, mint Parmenidészé, dal, zoltárénekek, kiszakítva az „emberek forgatagából”, és fel-, magas szemléletre emelkedő. Dicsőítő ének és sirám, ami kifejezésre juttatja a megismerő- és kifejezőképesség aránytalanságát a tárgy egyszerűségével szemben.

És mi a helyzet a történelemmel és a politikával? Nem minderről jut eszembe valami. A művészek és filozófusok értelmiségiek. Bár az avantgárd eszméjéről búcsút vettek, ám az őrhelyet nem szívesen adják fel. A marxista történefilozófiát és annak haladáshitét elvetik, de megőrzik a nagy meghirdetés gesztusát, egy új korszak beharangozását a régítől való elválás formájában – mint amilyen a könyv és az írás korszaka. Meghirdetik a történelem végét vagy a katasztrófát, aminek a félelme abbán áll, hogy elmarad. És aztán, a nyugati értelmiségiek számára észrevétlenül, a világ tényleg előre nem látható módon megváltozott. A művészek és a filozófusok már nincsenek sem elől, sem hátul (hegelianus hátrvéd-ként), hanem a zavarba hozó változások kellős közepén vannak. A térkép már nem egyezik a tájjal. Mindenütt zsákutcák vannak, ahol utak, módszerek, megoldások voltak vagy sejlettek. Nemde a filozófus vagy a művész újra megtalálta példaszzerű pozícióját az általános helyzetben: az apóriában! Az én szememben ez a visszatérés az emberi nyomorúság, a bizonytalanság, biztonságihiány, félelem, tudatlanság és hiszekenység normalitásához.

A szellem mindig szigetszerű, mondta volt filozófiatanárom nyomatékkal. A szigetek, amelyeket képez, talán a menedéket jelentik a tömegtársadalom médiumricsajával és az ember önmagába fordulásával szemben. Az utóbbi gondolatmentekben megint elhanyagoltam művészet és filozófia különbözőségét. A monasztikus kultúra kifejleszti a *discretio* fogalmát, amit aztán az udvari életművészet vesz használatába. A diszkréción a megkülönböztetés művészete,

ami ténykedése során tekintettel van önnön gyengeségére és képtelenségére; így megfontoltsággá válik, és önmegtartóztatásra hajlik. A művészet és filozófia megkülönböztetésére húzott határvonalak a kettejük közti érintkezéspontok vonalai. Diszkréció kérdése, e pontokat nem közvetlenül, inkább mellékesen érinteni, némi távolságot tartani, a másiknak mozgásszabadságot hagyni, elegendő játékeret engedni, a megfelelő momentumra várni; tudni megkülönböztetni a kedvező pillanatot az elvesztegetett időtől.

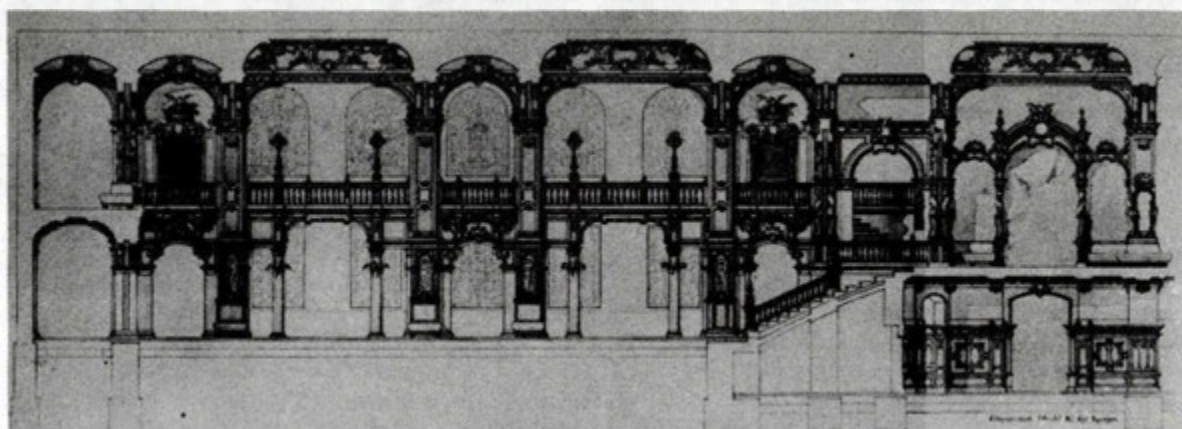
Művészet és filozófia egymással diszkrét viszonyban állnak. A tudomány is ide tartozik. Diszkréció barátok között. A szigetek, melyekről tanárom beszélt, barátság révén képződnek – a szó majd-

hogynem platonikus értelmében, távol a fogalom 18. századtól kezdődő szentimentalizálásától. A barátság egy közös dologra vonatkozik, amihez kötődünk, amire irányulunk. Régen ez könnyebb volt, a filozófiában elfogulatlan szellemnek nevezték. Ezen olyan teret értettek, amelyben a megkülönböztetés nem kizárás és az összetartozás nem különbségnélküliséget jelent. Művészet és filozófia itt két olyan monadikus egzisztenciaként jelenik meg, amelyekben minden megvan, de minden más hangoltságú és más tónusú. Individuumok, amelyek nem egészítik ki egymást, mivel a másik minden egyes tulajdonsága a maguk módján megvan bennük. Bizonyára ezért ingadoznak a rivalizálás és a barátság között. A rivális (*rivalis*) ugyanis a szomszéd ugyanazon folyó (*rivus*) mentén.

FORDÍTOTTA TILLMAN J. A.



A MEGVALÓSULT ÉPÜLET TÁVLATI KÉPE



A NEW YORK KÁVÉHAZI RÉSZE

TÖRÖK ANDRÁS: BUDAPEST

A CRITICAL GUIDE / EIN KRITISCHER REISEFÜHRER¹ /
UNA GUIDA DIVERSA

KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS

Hogyan ünnepeljük/gyászoljuk kedves barátunk és szerkesztőtársunk, Török András mennybemene-
telét/pokoljárását? Olvasóink előtt talán nem titok,
hogy Budapest „gondolkodó dandyje” (miként ne-
vezni szerette magát)² néhány hete egyetlen fodorin-
tásra igent mondott,³ s a rossznyelvek szerint pót-
kávénak állt: Fekete államtitkárhelyettes úr⁴ zamatát
hivatott feledtetni velünk.^{5,6}

Tegyük zárójelbe a nevét a címlapon, jelezve, hogy
visszavárjuk, ha ne adj'isten kipottyanna a kormány-
koalíció egy szélesebb repedésén?⁷ De akkor mit kez-
dünk majd kedves barátunkkal és főmunkatársunkkal,
Lengyel Lászlóval, tűnődünk, aki időnként hajlamos
néhány percre az udvar tanácsnokai közé szegődni?⁸
Úgy érezzük, hogy egy függetlenségre áhító lapnál
(mely kormánypénzekből is él) furcsa lenne, ha „kor-
mányhoz közel álló forrásoknak” befolyása lehetne irá-
nyunkra és irányunkra. A legjobb lesz, ha kedves bará-
tunk átmenetileg az alapító szerkesztők sorában pihen,
Herner János kiváló társaságában.

Szerkesztőtársunkra visszatérve, ki a titoktartás ké-
pességét mindjárt felsőfokon, az államtitoktartást gya-
korolva kezdi elsajátítani (a *nemetmondási tanfolyamra*
kérjük csak ezután beiskolázni), megfordult a fejünk-

.....
**Angolul: Zephyr Press,
Boston–Park Publishing,
Budapest, 1992; németül és
olaszul: Officina Nova,
Budapest, 1992, illetve 1991.**
.....

1. Magam a német kiadást használtam (Ein kritischer Reiseführer. Bp., 1991. Park Verlag), s az idézeteket a saját – bizonyára gyarló – visszafordításomban közlöm. BE

2. Vigyázzunk, nehogy mikrofilológiai csapdába essünk. A thinking dandy láfejezést az angol kiadás fülszövege időjéjbe teszi. Il-lik-e hát eleve azt feltételezni, hogy ezt a szerző írja magáról? Vagy a recenzens nem csak olvasott, hanem hallott is valamit? BA

3. „Tárgyalásaimon az az egybehangzó vélemény fogalmazódott meg, hogy legjobb lenne, ha a miniszter úrnak magamat ajánlanám” (Török András, Magyar Hírlap, 1994. szept. 6.). HI

4. „Ami Fekete Györgyöt illeti, ma már meg tudom érteni, hogy elvállalta ezt a munkát (uő, Magyar Hírlap, 1994. szept. 6.). HI

5. „inkább kötelességgel, mint hatalommal jár” (uő, Magyar Hírlap, 1994. szept. 6.). HI

6. Nem lesz nehéz. Egyrészt mert mindnyájan nagyon akarjuk feledni, másrészt a 2000 arculattervezőjének könyvéből az derül ki, hogy mintegy ösztönösen már előre készült ő a feladatra. A hivatali létszám és az ügyintézés (esetenként oly fontos!) összefüggéseit már 1991-ben látta: „A nagy postahivatalokban mindig hosszú sorbanállásra lehet számítani. Azt hihetné valaki (az ember), hogy ilyen helyeken több alkalmazottat foglalkoztatnak – s ez igaz is. Am a kuncsaft is több.” (14.) BE

7. „felelősségem teljes tudatában kijelenthetem, hogy mintaszerű demokratizmussal működő szervezetről van szó” (Török András, Magyar Hírlap, 1994. szept. 6.). HI

8. Megállj! Veszeljes okfejtés! „Egy tanácsadó testület azért segíti munkámat. Tagjai között tudhatom például... Margócsy Istvánt” (Török András, Magyar Hírlap, 1994. szept. 6.). HI

9. Hadd hívjam föl a figyelmet egy rejtett párhuzamra. A Szabadság hídról szólva a szerző ironikusan utal arra, hogy a megnyitáskor milyen lelkesen dicsérték a dísz ornamentikájú hidat – keresetlen egyszerűségéért. Jónagom azt sejttem: mindenképpen itt csörgedezik (búvápatakként) a *Simplicissimus* név eredete, és semmiképp sem a póriás Grimmelshausennál. BA

10. Csak az nem botlik, ki nem fordul elő nyilvánosan. Fővárosunk szerelmese a Magyar Naplóban (1994. júl. 8.) leezp-resszította a Mosoly műintézetet, mely tudvalevőleg söröző és étterem. Ha ez a pontatlanság egyszer leszivárog az útikönyvbe!... BA

11. „Úgy látom magamat, mint »homo estheticist«, ideális műélvezőt.” (TA, Magyar Napló, 1994. júl. 8.) BA

12. A Sheaffer tolltoll-tulajdonosok baráti köre nevében (a körnek az útikönyvszerző és a glosszista is tagja) e rágalmat visszautasítom. BA

13. A recenzens telibe talált: az üzemszerűség vezéreszméje szerzőnknek – van-e rá ékebb bizonyíték, mint az előttünk heverő útikönyv? Tánám rá az ég s a 2000 minden szerkesztői, hogy a folyóiratnál is folyvást az üzemszerűség vörös fonálára kívánta felfűzni a munkát. Az, hogy sürgető lapzárta évadján autójába invitálta évtized óta nem látott osztálytársnéjét, udvariásan hazafuvarozta, azután két teljes órán át tárgyalta meg vele, hogy nem kellett volna-e mégis legalább egyetlen csókot váltaniuk érettségi előtt (s az egészet e sorok trójával, mint elefánttal végigasszisztáltatta) – úgy vélem, ez az akció is aláhívza, milyen konokul, már-már megszállottan csügg egykori kollégánk mindenkori irányítóján, az üzemszerűsége. BA

ben, hogy *Simplicissimus*⁹ rovata helyén havonta „Török-barométert” közlünk, mely tartalmazná szerény észrevételeinket az államtitkár-helyettes úr nyilvános előfordulásairól.¹⁰ „Nem tévesztünk szem elől!” – üzentük volna ezzel ádázul és bázisdemokratikusan rajta keresztül minden tékozlónak, ha ádázok és bázisdemokratikusak lennénk.

A méltó büntetésen töprengve jutottunk arra az elhatározásra, hogy saját műfajunk, a *Margináliák* segítségével búcsúzzunk ideiglenesen a *one and only* Török Andrásról.

(A Critical Guide.) Fél évtizedes adósságot törleszt a recenzens, amikor kezébe veszi András Török már-már kritikus útikönyvét hazánk fővárosáról. Hiába irigyelte nyaranta-telente a Pest-Budán bóklászó turistákat, hogy mindazt a fontosat láthatják e vidéken, amit csak – kedves türelemmel – rájuk kényszerít a szerző (*nolens volens* ellátogathatnak például a Batthyány téri nyilvános illemhelyre),¹¹ nem vitte rá a lélek, hogy tudományos alapossággal elmélyedjen Lengyel Péter kitűnő barátjának bédekkerében.

Talán az tartotta némiképp vissza, hogy e turisták körül mindig látott sürgölődni egy nyurga, Sztálinbajszos, még a koránál is fiatalabb embert (télen kék malaclopó köpönyegben, nyáron csiri esetleg csaré zakóban), aki arról faggatta a megszeppent utazókat újgörög nyelven, vajon nem találják-e úgy, hogy a könyv hátlapján közölt portré kissé emlékeztet őreá.

Ámbátor miért is érdekelné a szemleíró a szerző intim utcai viselkedése (kissé kacszva jár), ha oly szerényen búvik meg az alkotó az általa rótt sorok között. Apropos sorok. Tudvalevő, hogy Nádasdy Ádám kitűnő barátja legszívesebben egyik legszebb jobb kezével kalligrafálta volna az egész könyvet az elsőtől az utolsó betűig (merített papíron, arany Mont Blanc tollal,¹² 1937-es évjárat), sőt minden érdeklődő számára egyenként lemásolta volna (személyes átnyújtás, kiskiús mosoly, virágcsokor a hát mögött). Ám ebben lány erőszakkal meggátolta Éva asszony, akinek, úgy látszik, ösztönösen eltérő véleménye van az üzemszerű¹³ könyvterjesztésről.

Pohárnok Mihály kitűnő barátja így szinte teljes-séggel kiszorult saját útikönyve aurájából.¹⁴ Alig sikerült elérnie, hogy a Múcsarnok már az átépítés alatt állandó kiállítást rendezzen az útikönyvből kiszorult válogatott igazolványképeiből.

A mű a maga csupasz személytelenségében tehát egyenesen felkínálja magát a száraz tudományos elemzés számára. Erre teszünk most szerény kísérletet (természetesen a szerző angol anyanyelvén megjelent szövegváltozat felhasználásával).

(Savanyúleves.) Darvas Ferenc kitűnő barátja száraz távolságtartással indít: „*We would not have got too far without you, my friends said. And that was more than a simple compliment. The spirit of the city had revealed itself to them, a spirit which can get close to you only with the help of a native.*” Hű nativistaként (ne feledjük: a szerző Móricz Zsigmondból írta máig sajnos kiadatlan érettségi dolgozatát) az előszóban Kosztolányi tíz leg-szebb magyar szavára tanítja a mit sem sejtő angol-szász olvasót. Ez az önmagát háttérbe szorító pedagógiai hajlam készíti arra is, hogy e rövid stílustanfo-lyam után már az első oldalon tájékoztasson a huszon-két kerületi rendőrkapitányság címéről és telefonszá-máról, ezzel is népszerűsítve belügyeinket a külföldiek előtt (sok a zsarú, de gyönyör hallgatni őket). Profes-sor Török egy pillanatra sem feledkezik meg nyelvi rokonszenveiről, ezt bizonyítják gyakori hungarista kitérői is: „ask for the hitelkártya-csoport”; „Én vol-tam a hibás. Aláírom a betétlapját.”; „Savanyúleves-rondella”.¹⁵

Az elegánsan hömpölygő szöveg már a 14. oldalon szilaj hullámokat vet. Flóra apukája postailag tanítja címezni a turistákat: Kovács János, Budapest, King Kong utca 6. A recenzens ugyan jobban kedvelné a Jessica Lange, Budapest, Kovács János utca 106. cím-zést, ám készséggel fejet hajt a szerző játékos szelleme előtt. Mindazonáltal el kell marasztalnunk Lili apuká-ját, hogy ihlető műzsái sorában a 36. oldalon csak az Algopyrint, a Quarelint és a Demalgont említi, az ol-vasónak így fáradságos munkával kell később összebo-garásznia az alábbi, közérdeklődésre feltétlen számot tartó adatokat, miszerint a szerző

14. Azért legalább mint emlékkép ott hagyta magát nekünk. A Művész cukrászdáról árulja el, hogy volt idő, mikor reggelente belejárt. „Utánam érkezett kérdemestült kabarécilla-gok egy csapata, majd fél 9 felé jött a friss sü-temény, közte a zisz francia brioche.” (111.) Tessék figyelni a drámai ívű sorrendiséget: Török – vén dívák – brioche! BE

Tudtam, hogy az egyetlen drva jegyzetem is fejre áll, ha tényleg munket a Török! SZ A

15. Mennyire hiányzik e könyvből egy merő-ben szubjektív olvasási javaslat és néhány gy-a-korlat angolok számára a magyar helyesírást és kiejtést illetően! Hisz így, a könyv kínálata alapján, csak nagyon kevés mondatot fog ki-mondani a derék angol (pl. „Keh-rekh edj vil-lah-mawsh-yed-yet”, 19.), s ha rögtön meg is érti, mikor az ellenőr majd így szól hozzá: „Keh-rem ah yedj-e-ke-el-len-our-zesh-re” (20.), vajon miért s hogyan fogja elhinni, hogy a kiolvashatatlan és kiejthetetlen szavak-ból álló (pl. gyöngy, szűz, csók) magyar nyelv mégsem csúnya? Én ezt persze minden fenntartás nélkül elhiszem a szerzőnek, bár hangátírási következetlenségeit nem helyeslem (ld. az idéztem példákat), s igazán kíváncsi lennék pl. a Lágymányosi híd vagy a nagy-fröccs angol ekvivalensére... MI

16. Rántsuk le a leplet egészen: szerzőnk az első a világon, aki képes összeegyeztetni a vegetariánizmust a tokaszalonnával, s a nagybőjtöt a lankadatlan zablással. BA

17. A zarándoklatok az 1963. évben hivatalos jelleget öltöttek. A Török-életrajzfróknak tudniok kell, hogy a Mester ekkor lépett be a Városnéző Szakkörbe (részvételi díj: havi 20,- Ft). S bár az útikönyvben a főváros budai oldala tagadhatatlanul alul van reprezentálva, nem véletlen, hogy a jelentéktelen Gellért-hegy mégis szerepel a kötetben (angol kiadás, 90-92.), hiszen egy lucskos novemberi napon a szakkör fölbotorkált a Gellért-szoborhoz. Szép és finom utalás a szerző gyermekkorára. (Az 1962-es évszám mellett kardoskodók mind rosszindulatú szennzációjahászok.) BA

18. Nyugati autók? Az 1. kiadás, kellemes pimaszsággal, ezt írta a Fehér Háztól: „The row of black Mercedes' indicate that important decisions are taken in the building” (62.). „No more lines of black Mercedes any more” (75.) – jelzi a rendszerváltást a 2. kiadás. Sétáljunk el ma a Szalay utcai minisztérium előtt! Fehér Passat... Mégiscsak más. HI

19. Szép bizonyíték a történeti szemlélet folyamatosságára az a néhány meleg szó, mellyel a szerző, helyesen, az augusztus 20-i tüzijáték szépségeit ecseteli (195.). MI

20. A kortörténeti körülményeket maga a szerző tárja büszkén elénk: „Mint a hatvanas évek végén felnőttem nemzedék tagja, az volt az érzésem, hogy egy kicsit minden állandóan javul.” Már-már elandalodnánk, ám jön a kijózanító tényálladék: „Kivéve talán a gasztronómiát.” (160.) Bizony, hol vannak manapság a gyermekévek puha papíjai, az ifjúság véres hátsói!

De szerzőnk máskor sem fogja be: „Házánkban szeretik a jazzt. Sok kitűnő muzsikuskunk van, de a probléma is sok.” (182.) E két területen kívül azonban minden rendben van (talán ha akadémikusaink helyében nem aludnának most egészen nyugodtan, mert mintha szerzőnknek piszkálná a csőrét, hogy taxi-számláikat is az Akadémia fizeti. (86.)

Az egész könyvet – mit a könyvet! az egész Tutaj utcát! az egész Perczel Mór utcát! az egész várost! – a „Nem elég! Még nem elég!” jó szándékú elégedetlensége hatja át, aminek aforisztikus tömörségű megfogalmazása a 13. oldalon található kis parabola: „Noha egyre több pénzváltóhelyünk van, még mindig nem elég.” BE

21. Miért csak flaszter? De hisz ott a sok természeti-időjárás megfigyelés! Ott a sok népi mondás, Sándor-József-Benedekkel, Medárdal, Mátyás király kutyavásáraival! (Bár én még azt is szeretném, ha nagyobb nemzetközi elismerést aratna a további kiadások révén az olyan aranyigazság is, mint pl. ha Dorottya szorítja, Juliánna tágítja; Lőrinc belepisilt a dinnyébe stb. stb.) MI

22. Egy másik gyöngyszem: „A buszjegy kék és egyre drágább.” (21.), nyilván ad notam „A villamos sárga és az ellenkező irányba megy.” BE

23. A természet-társadalom örök versenyfutásának szép képe: a fák, sajnos, nem nőnek a tizedik emeletig!, s egyébként, ha nőnek is, csak lassan, ám a második látogatást alig várva! (136.) MI

24. Nemcsak filozófia, történelem is! Hisz a könyvben benne vannak a vegyesházi királyok is, sőt a szerző még azt is tudja, ha nem is mondja meg, honnan, mikor kezdődött, egészen pontosan, az újabbkori stagnálás (140), s mikor találta fel megelőző vezetőnk a langyos víz helyett a meleget (4.)! MI

1. imádja a konyakos meggyet (42.)
2. és a főtt lecsókolbászt serclivel (94.)¹⁶
3. és a brióst tejeskávával (107.)
4. nem kevésbé a gőzfürdőt (79.), Lindát, a filmbéli rendőrnőt (hm, megint az erőszak szerv) (81.) és a vak lottóárust a Jégbüfé előtt (88.).

Egyszóval nemes, tartózkodó hangnem. Azért, mert siet közölni, hogy gyerekkorában nem csúszdázhatott a játszótéren, sőt – horribile dictu – be kellett kötnie a hintát, amikor ráült (75.)? Vagy hogy kisfiúként a Gellért Szállóhoz kényszerült zarándokolni,¹⁷ ha nyugati autókat¹⁸ akart mustrálni (92.)? Vagy hogy még mindig emlékszik a nagydarab vörös hajú nőre a gyermekkönyvtárból (128.) és sajnálja, hogy eltörölték az április 4-i díszszemlét (117.)?¹⁹ A kákán is csomót keres az, aki e megállapításokat nem pazar kortörténeti összefüggésükben értékeli.²⁰

(A flaszter filozófusa.)²¹ Ó, azok az egymondatos remeklések, melyekkel Barabás András kitűnő barátja kongeniálisan tömöríti, miről honi publicistáink kötettség terjengenek! A szemléző kedvence a 73. oldalon az a három találó szó („Italian style politicking”), mellyel örök érvényűen jellemzi a magyar parlamentarizmus legújabb korszakát.²² Ki merne versenyezni a 100. oldal bölcs dialektikájával („too much antiquarianism is as bad as none”)? És a prakker versus porszívó probléma szociológiájának kétmondatos szintézise (120.), melyben felsejlik a modern technika közösségromboló hatásának²³ sötét, de mélyen igaz víziója? Nem, történetfilozófiai szempontból²⁴ mégiscsak a 122. oldalon jut el Vidos Tibor kitűnő barátja a csúcra. „As everywhere in the world, prostitution is inter-

woven with crime"²⁵ – tálalja fel a szerző a szellemi csemeget továbbgondolás végett.²⁶

S ezzel végképp kilátástalan helyzetbe hozza az éretlen olvasót, aki e könyvet holmi praktikus tudnivalókat beszerzendő veszi kézbe. Pedig abból is akad bőven. Megtudjuk például, hogy Török András két boldog évet töltött a Népszínház utca 16.-ban (134.), ott, ahol Laci úr volt a házmester; hogy a Flórián kápolnában szerzőnk igencsak elszomorodott egy takarítónő láttán (79.); és hogy van egy esztéta ismerőse, aki lehet, hogy egykoron politikai feliratokat mázolt a Bazilikára (68.). Balladai homály Arany János-i magasztalokban!²⁷

Utcák, terek, szobrok, éttermek? A rideg lelkű jöttment olvasó némi erőfeszítés árán ilyeneket is talál²⁸ az apró betűs jegyzetek²⁹ között. Magára vessen, ha ily kifacsart az ízlése. Mi, a város bennszülött barátai ezzel szemben annak örülünk, hogy érző szívű, figyelmes és minden szépre fogékony fiatalembert ismerünk meg a gazadagon illusztrált oldalakon, elsőrangú minőség- és arányérzékkel. Szeresd őt Budapest! Írj róla könyvet egyszer!³⁰

25. Ezzel szemben „A 2000 akolmelege: a megfelelő mértékű valahová tartozás. A függetlenség és szolidaritás talán örökre [sic!] összecsomózott kötelekrendszerre. Néha irigylem magamat érte.” (TA, Magyar Napló, 1994. júl. 8.) Itt már nem lesz több rút irigkedés. De van-e precíz mérőőnya a „valahová tartozás”-nak? S meddig tart az „örökre”?

BA

26. Arra is van példa – szerencsére ritkán! –, hogy a csalódást kell kihallanunk a sorokból, a csalódást a meg nem értés mián: hazánkat 1989 óta „Harmadik Köztársaságnak kéne hívni – az elsőt 1918-ban, a másodikat 1946-ban kiáltották ki – de eszébe se jut senkinek (gy hívni.” (206.) BE

27. A szerző titkos, csak beavatottak számára követhető számmisztikus vonzalma mutatkozik meg a tizenkettes szám iránt: mennyi mindenből talált épp egy tucatot (hónap, cigányzene és étterem, impresszió, stb.)! MI

28. Én pl. nem tudtam, sőt nem is reméltem, hogy Kőbánya ugyanolyan magasan van, mint a Várhegy; s az sem jutott még eszembe, hogy szeretett fővárosom olyan, mint egy amfiteátrum, vagy hogy a troliramszédő helyreigazítása közvetlen kapcsolatba hozható az utca-színház avantgard műfajával. De ilyenekből tanul, holtig, a jó pap is! MI

29. És nem csak ott! Nem csak ott! A főszevegben is! Ime: „A magyar löversenypályáknak különleges atmoszférája van – egész más, mint egy futballpályának.” Ebből az egy puszta mondatból képet alkothatunk magunknak a szerző valóságismeretéről, főleg ha tudjuk – már fecsegem is kifele –, hogy a szerzőt már könyve megjelenése után, életében először és utoljára én vittem ki a löversenyre, de arra, hogy egy futballmeccsre is kijöjjön, arra még egyre izmosodó barátságunk se tudta soha rábírni. Ám téved, aki rosszra gondol! Az idézet ugyanis nem a maga magánvalóságában számít, hisz csupán felvezetés akar lenni – egy magyarságteljesítményhez! „A lovak szeretete a hagyományos magyar természethez tartozik.” (198) Nem árt ezt megjegyezni mindenkinek! Ki a lovat nem szereti, hagyományos magyar természetű ember nem lehet! BE

30. „Most én is hajlok arra, hogy a logika az én személyemet kívánja” (Török András, Magyar Hírlap, 1994. szept. 6.). HI

Szigethy Gábor Kárpótlás

Táncosnő volt Tarján Panni 1951-ben; húszéves, csinos, vonzó és bájos, színésznő akart lenni, s akik ismerték, szép jövőt jósoltak neki a színpadon. Szépsége, hajlékonysága, tehetsége, szemének ragyogása volt a vagyona. 1951 márciusában munkahelye a Budapest Kávéház volt a Nagymező utca 17-ben. Akkor kiállított munkaadói igazolványa szerint Erdőteleken született, 1931-ben, anyja neve Kondor Mária, s azon a tavaszon a VI. kerület Ó utca 46-ban lakott, tehát közel a munkahelyéhez, az akkor épp Budapest Kávéháznak elkeresztelt híres mulatóhoz.

A pesti bohémvilág maradéka 1951 tavaszán az Operett presszóban üldögélt délutánonként és estelente, a páányi presszóasztalok mellett megfordult Királyhegyi Pál éppúgy, mint Dajka Margit, s gyakorta elüldögélt a nagyok asztalánál a fiatal táncosnő, Tarján Panni is, akinek férjét 1950 júliusában egy éjszaka elvitték, nem tudni miért, nem tudni hová. Panni Szolnokra készült, a jövő szeszorra ott ígértek neki színesi szerződést. Aztán valamikor a nyár elején – hipp-hopp – Királyhegyi Pált is falura száműzték (ezt a kedves műveletet kitelepítésnek hívták akkoriban), s a fanyar kedvű tollforgató akasztófahumorú leveleket írogatott Pesten maradt ismerőseinek; egyet Dajka Margitnak is, melyben T. Panni után érdeklődött. A levél s még néhány másik is, amelyet a színésznő akkoriban kapott, túlélte az elmúlt évtizedeket, s amikor 1986-ban a hagyatékból hozzám kerültek, frásos keretbe foglaltam őket. Elkészült a rádióműsor, letiltották. A szöveg utóbb megjelent a *Valóság* című folyóiratban, majd a *Rakéta* regényújságban 1988-ban, akkor kaptam a következő levelet:

Budapest 88-11-09

Tisztelt Szigethy úr!

Olvastam a „Három levél ötvenegyéből” című írását. Ha még érdekli, kit fednek az ismeretlen nevek, kérem keressen meg. Az Astoria szálló TX irodájában megtalál. Tel.: 173-411/1397 m.

Üdvözlettel Ferenczy Jenőné

Felhívtam telefonon Ferenczy Jenőné, megbeszéltnék egy találkozót. Fiatalos külsejű, elegáns hölgy várt az Astoriában:

Én vagyok T. Panni, pontosabban: 1951-ben én voltam.

1988 késő őszen két ember beszélgetett az Astoria halljában. Kávénkat kavargattuk, ismerkedtünk. A hajdani táncosnő 1951 őszen nem lett a szolnoki színház tagja. Júniusban, hajnalban csöngetésre riadt, s a morc egyenruhás annyit közölt vele: még aznap este éjfélkor indul kijelölt kényszerlakhelyére, Monokra. Indokolás nincs, fellebbezés nincs, csomagoljon.

Tarján Panni csomagolt, ment. Azaz vitték.

Ezen az őszen sok régi seb szakadt föl. A valamikor Monokra száműzöttek is gyülekeztek. Tarján Pannival elmentem december 5-én az Angelika cukrászdába a monoki kitelepítettek baráti köre összejövetelére.

„Barátaim, 1991. július 2-án lesz monoki kényszerlakhelyre érkezésünk gyötrelmes napjának 40 éves évfordulója. A gyökértelesség, megaláztatás, hontalanság, létbizonytalanság kínjait nem kívánom felidézni...”

Úgy érzem, valamilyen formában – emléktábla elhelyezése, hálaadó istentisztelet – meg kellene emlékezni azokról, akik a mesterségesen szított gyűlölet mélypontján emberek maradtak...

Remélem, többségünk »önerőből« megfelelő életkörülményeket küzdött ki magának annak ellenére, hogy az elvárható segítség (kárpótlás) helyett még sokáig az ellenkezője jutott legtöbbször osztályrészül. Kötelességünk lenne még a kitelepítés folytán sikertelenségre kárhóztatott – súlyos anyagi gondokkal küszködő – volt sorsársainkról megemlékezni. Grósz Károly a közelmúltban az ausztriai magyaroknak miniszterelnökként többek között így nyilatkozott: »Egyetemes, minden ügyet érintő felülvizsgálatra nincs mód, de azokban a konkrét esetekben, ahol okmányok birtokában lehet dönteni, még nagyobb gondossággal és figyelemmel fogják a sérelmeket – amennyire ma még lehet – csökkenteni.« Segítsük a kormányt az idézett törekvésben, hogy a reparáció az indokolt mértékben – bár több évtizedes késéssel – a legszeleesebb körben mielőbb megvalósulhasson.”

Furcsa dokumentum: 1988

őszen a volt kitelepítettek az ötvenes években egyenruhában feszítő Grósz Károlytól vártak kárpótlást az ötvenes évek elején elszenvedett gyötrelmeikért.

Nem tudom, később mi történt a monoki kitelepítettek baráti körével. Tarján Pannival 1989 januárjában találkoztam újra, Franciaországba készülődött. Talán férjhez megyek – mondta mosolyogva, s kezembe nyomott néhány megsárgult, szakadt papírlapot, kopott igazolványt. – Szeretném elmesélni magának az életemet, talán tud valamit kezdeni vele.

Egy órát beszélt, közben szorgalmasan írogattam. Aztán a kapott papírokat, iratokat és a jegyzeteimet egy borítékba raktam. 1989 tavaszán forrósodtak az idők, Tarján Panni Franciaországba utazott, nekem itthon volt hadakozni valóm: a hajdani táncosnő életének megmaradt dokumentumai valahol a fiók mélyén aludták téli álmukat.

De néha eszembe jutott a furcsa történet, s a majdhogynem megmagyarázhatatlan pillanat, amikor a közel hatvanéves hölgy egy általa alig ismert ember kezébe nyomja

valamikori színész-léte dokumentumait, hivatalos iratait, másolatokat, elmeséli házassági történetét, mintegy rám testálja a múltját – *Mindent megírhat, mindent úgy, ahogy történt* –, és elutazik, hogy ezer kilométerrel odébb, hatvanévesen sokadszor megint új életet kezdjen.

Hivatalos papírok. Művészek, Írók, és Zeneszerzők Értékesítő Szövetkezete, tagsági igazolvány, Tarján Panni nevére kiállítva 1951. május 9-én. Munkaadói igazolvány, aztán három, Monokon készült amatőr fénykép, az egyikben Tarján Panni télikabátban, fején kendővel áll egy földmérő eszköz mögött, kezében jegyzetfüzet; mosolyog. Egy 1953. augusztus 19-én Miskolcon kelt határozat, mely szerint az összes állampolgárra kötelező jogszabályok figyelembevételével választhatja meg letelepedési helyét, s egy másik határozat, kelt 1954. június 15-én, mely közli Tarján Pannival, hogy Budapesten nincs joga letelepedni. Egy fényképes igazolvány, eszerint Tarján Panni 1954. április 30-án a Budapesti Műsoriroda dolgozója, de hát ez kevés volt akkor ahhoz, hogy budapesti lakos lehessen. Egy szerződés, kelt 1955. március 31-én: táncosnőként dolgozik a *Gábor diák* című filmben. Aztán egy hivatalos irat másolata 1956. szeptember 20-án, férje számára küldték: „Internálása ügyében beadott kérelmével kapcsolatban értesítem, hogy ügyét felülvizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy Önt 1950. július 21-én alaptalanul internálták, ezért emiatt semmi hátrány nem érheti.”

Csak szót sem ejthet arról: három évig jogerős ítélet nélkül az államvédelmi hatóság barátságtalan vendégszeretét élvezte. Igaz, hogy erről hallgatni kell, az nem „hátrány”, csak – a kitelepítéshez képest – elviselhető kellemenség.

Tarján Panni 1951-ben húszéves volt, csinos, vonzó és bájos. 1989 tavaszán Európa másik felébe utazott, új életet kezdett.

Ami a régi életéből megmaradt, nekem adta.

Azt mondják, szép voltam. De amikor 1950 júliusában elvitték éjszaka a férjem, megijedtem. Nem értettem semmit. 1949 decemberében házasodtunk össze, a férjem anyagbeszerző volt, szociáldemokrata. Amikor éjszaka érte jöttek, azt mondták, fontos tárgyalás van a miniszternél. Éjszaka. Évekig nem hallottam róla semmit. Féltem, nagyon készültem Szolnokra, színésznő akartam lenni, de az egészségből nem lett semmi. Egy napom sem volt összecsomagolni, és az ávéhások már vitték is. Két évig voltam Monokon. Nem volt olyan szörnyű, mint máshol, de nem tudtuk, miért vagyunk ott, és mikor mehetünk haza. Többen azt tanácsolták, váljak el a férjemtől, biztos őmiatta hoztak ide. El lehetett intézni, elváltunk. Nagy Imre beszéde után, '53 nyarán mehettem haza, a férjemet Recskről '53 őszén

engedték el. Újra összeházasodtunk. De nem volt lakásunk, az anyósomnál laktunk, egyre elviselhetlenebb volt, megint elváltunk. Még nem voltam huszonnégy éves, és már két házasság volt mögöttem. De csak egy férj. Aztán 1955. április 2-án újra férjhez mentem. Befejeztem a táncot, feleség voltam és anya. De működési engedélyt kértem (meg is kaptam 1959. november 11-én), dolgoztam itt-ott, egy televíziós produkcióban – megvan a papír: *Kalandok, kalandhősök*, rendező Horváth Tibor – elég rendes szerepet játszottam, már 1960 februárjában. Reménykedtem. Rendezetten éltünk. Egy darabig. 1960-ban a férjemet – úgymond '56-os dolgai miatt – letartóztatták. Nálunk dekkolt '56-ban a párttitkár. Talán ezért, nem tudom, két hét múlva kiengedték a férjemet. Dolgozhatott, de amikor 1964-ben útlevelet kértünk, a februárban megkapott útleveletem áprilisban minden indokolás nélkül visszavonták. Akkor már tudtam: nem lesz belőlem színész soha. Őriztettem a régi fényképeket, plakátokat, albumokat, de elmentem dolgozni egy szállodába. Éltünk, ahogy lehetett. Aztán a férjemet – már nem is emlékszem, 1971-ben vagy 1972-ben – másodszor is letartóztatták. Két hónapig volt ösztöndíjjal Cambridge-ben, miután visszajött, vitték el a rendőrök. Menteni akartuk a lakást, a vizsgálati fogság alatt közös megegyezéssel elváltunk. Ez volt a harmadik válásom. Aztán hat hónap után a férjemet minden vád alól jogerősen fölmentették. Eltelt egy kis idő, újra összeházasodtunk. Én dolgoztam az Astoria szállóban. 1981-ben férjem az első házasságából született lányához Franciaországba utazott, s onnan tovább, Dél-Afrikába. Onnan intézte a válást. Az olyan ország, ott rendnek kell lenni. Két férjem volt, négyszer váltam el. Dolgoztam az Astoria szállóban. És néha elővettem a régi albumokat. Hát ez volt Tarján Panni élete, akinek Dajka Margit azt mondta 1951-ben: Kicsikém, vigyázz magadra, okos légy, nagy színésznő lehet belőled. Hát nem lett. Volt négy házasságom, két férjem, van egy felnőtt fiam. És most itt hagyok mindent, elutazom Franciaországba, és újra férjhez megyek. Itt vannak a színházi papírok és néhány hivatalos irat. Írja meg ezt a történetet. Mindent megírhat, mindent úgy, ahogy történt. És írja meg: nincs kárpótlás. Nincs kárpótlás.

Soha többé nem találkoztam Tarján Pannival. Talán boldog Franciaországban. Talán nem sír, ha előveszi a régi fényképeket. Vagy azokat sem vitte magával? Talán el akarta felejteni, hogy valaha, az ezerkilencszázötvenes évek elején Magyarországon színésznő szeretett volna lenni. Talán azt is elfelejtette: elutazása előtt egy furcsa pillanatban nekem ajándékozta a történetét. Azt mondta: mindent írjak meg, pontosan úgy, ahogy volt. És ha találkozom valakivel, akivel ő együtt volt Monokon, mondjam meg neki: nincs kárpótlás. Tarján Panni ezt üzeni.

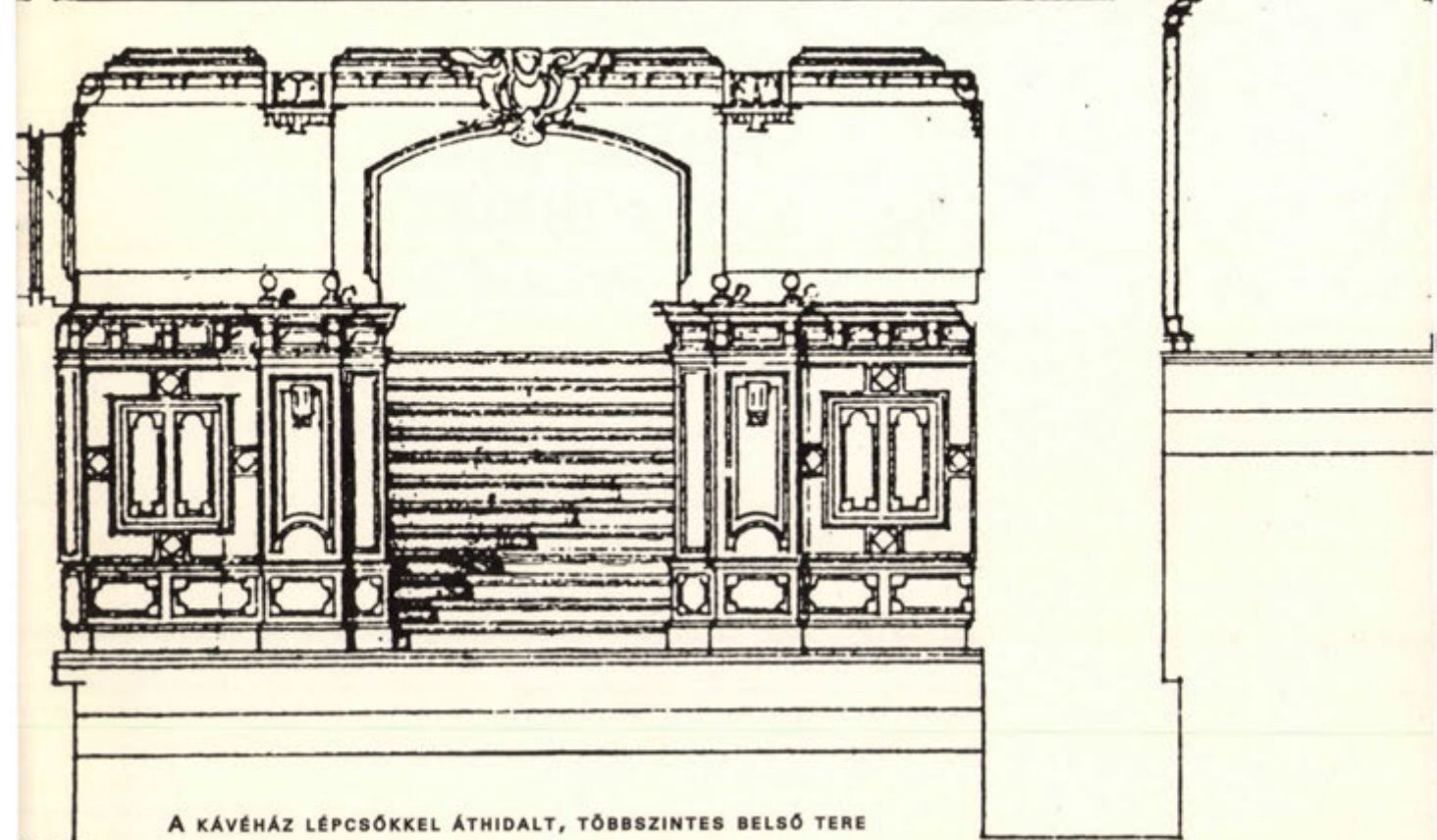
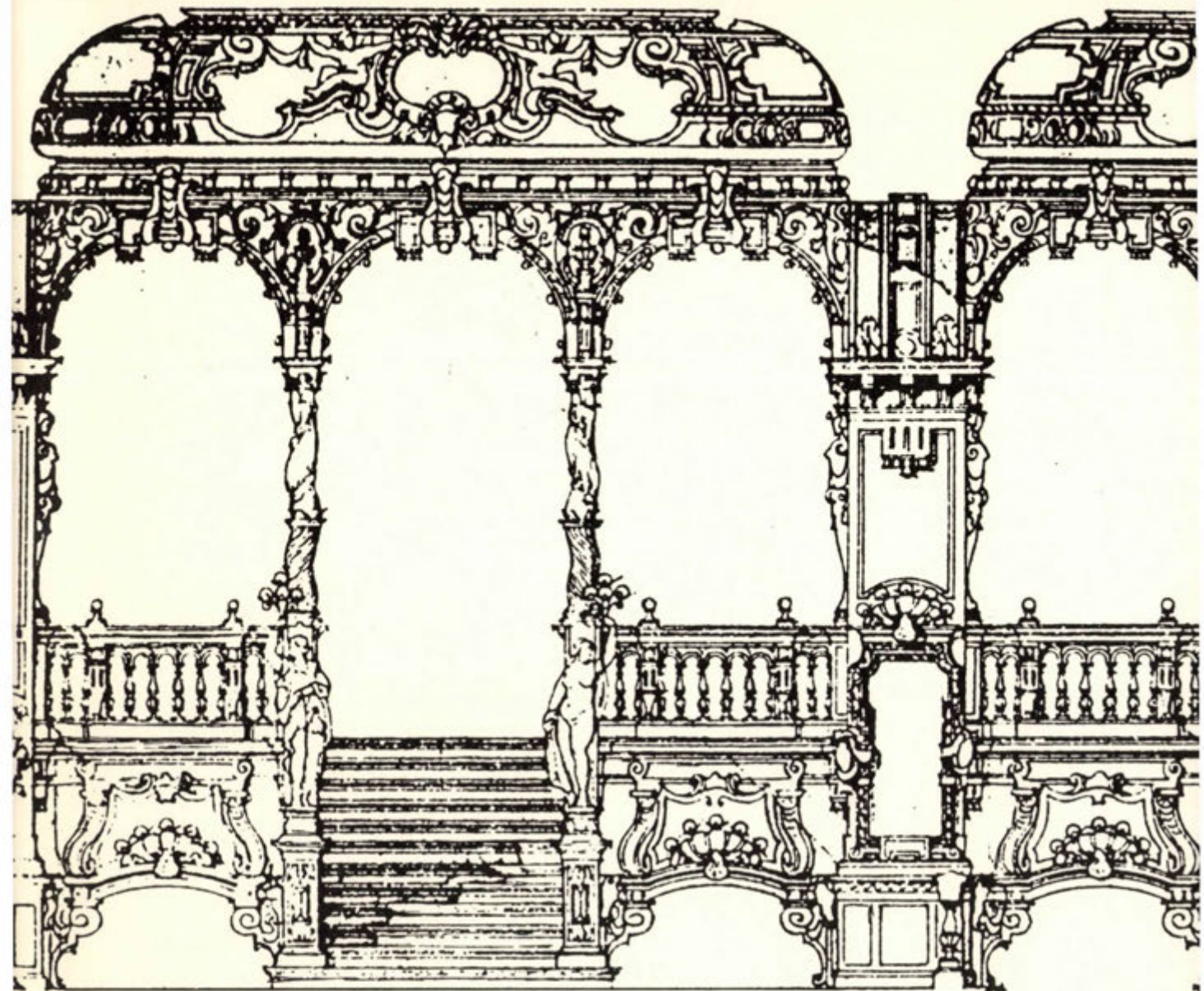
2000 ESTEK

1994. október 20-án, csütörtökön este 7-kor újra a régi kerékvágásba zökken vissza a 2000 estjeinek sorozata: ismét találkozunk a szokott helyen, a Merlin Színházban (V. Gerlóczy utca 4., az első emeleten).

Ezúttal VÁLI DEZSŐ festőművész és naplóró lesz a vendégünk. Meg fogjuk kérdezni tőle, vajon festeni jobb-e, vagy naplót vezetni; hogy miért festi meg sorozatban, sokszor ugyanazt a témát; hogy miért nem hajlandó képeit külföldre engedni; és hogy igaz-e a hír, mely szerint sok festményét megsemmisítette – s ha igen, miért?

Most is szeretettel várunk mindenkit a 2000 estre a Merlinben, a hónap harmadik csütörtökjén.





A KÁVÉHÁZ LÉPCSŐKKEL ÁTHIDALT, TÖBBSZINTES BELSŐ TERE

10 ÉVESES A SOROS ALAPÍTVÁNY

...er, Balázs József, Balázsovics Mihály, Bálint Éva, Bálint Zsolt, Balla Zsófia, Balogh Attila, Bal
gdolna, Bán András, Bán Zoltán András, Bán Zsuzsa, Banó István, Barabás Judit, Barabás Már
anyai András, Baranyai Katalin, Bárdos László, Bari Károly, Baróti István, Beck Judit, Bécsy Ágnes, I
ia, Beke László, Beke Mihály András, Bekéné Nádor Orsolya, Békés Pál, Bella István, Belohorszky
edek Mihály, Beney Zsuzsa, Benkő Attila, Benke László, Berczeller Rezső, Bérczes László, Berku
rgy, Bernát András, Bertók László, Bihari Sándor, Bíró Dániel, Blaskó Jenő, Bodor Ádám, Bodri Fer
lza Klára, Bojtár B. Endre, Bóna Adél, Bóna László, Bónis Ferenc, Borbély Szilárd, Boros Erika, B
e, Böröcz András, Buda Ferenc, Budai Katalin, Bullás József, Czakó Gábor, Czeglédi-Nagy Nina, Cz
zló, Czövek Lajos, Cs. Varga István, Csajka Gábor Cyprián, Csanády János, Csaplár Vilmos, Császár Ist
jdy András, Csengery Kristóf, Csengey Dénes, Csernus Tibor, Csiki László, Csoma Gergely, Cs
dor, Csuha István, Csőrös Miklós, D. Magyar Imre, Danhausz Zoltán, Darvasi László, Deák Tamás, D
Dér Katalin, Dezsényi Katalin, Dobai Péter, Dobszay Ákos, Dudits Pál, Egyed László, Eisenmayer Ti
k István, Elek István György, Endrédi Péter, Erdős Sándor, Ermezei Zoltán, Esterházy Péter, Fabó Ki
ri Anna, Fábri Péter, Farkas Zsolt, Fehér László, Ferencz Zoltán, Flesch Bálint, Fodor Géza, Fogar
lós, Forgách András, Forgács Péter, Forster Zsuzsa, Földényi László, Fráter Zoltán, Funk Miklós, F
tán, Fülöp László, Fűzi László, Galambos Gábor, Galambos Tamás, Galántai György, Gállos Ors
aczi László, Gáspár Csaba, Gáspár László, Gáspári László, Gáspár István, Gellér B. István, Gerber Pál, Ger
ies, Gerhes Gábor, Gerle Ákos, Gerőczy Sándor, Gézelys Árpád, Göncz Zoltán, Grabócz Márta, G
dor, Gulyás György, Gulyás Magda, Gyertyános Zoltán, Györe Balázs, Györfi István, György Péter, H
rgely, Halasi Zoltán, Halász Károly, Hauer Ede, Halmos Béla, Halmos István, Hankiss Ágnes, I
sébet, Havasi Ildikó, Havasi János, Hegyi Béla, Heltai Gyöngyi, Helyi Ede, Heltai Ferenc, Herner Já
vizi Ottó, Hortobágyi László, Horváth István, Horváth Zoltán, Horváth Tamás, Horváth Tamás, Hu
kó, Ilku János, Imre Flóra, Imre László, Ivánné Zoltán, Jancsó Júlia, Janóczy András, Járd
rgely, Jávor Ottóné Soltész Katalin, Jávori Béla, Jermolák István, Jenő László, Jenty Zoltán, Ka
rton, Kállai Katalin, Kalmár Melinda, Kálmor Péter, Kálmár István, Kapitány György, Karáton Gábor, Ka
rás, Kardos Sándor, Károly Csaba, Károlyi Zoltán, Károlyi András, Kertész Zsuzsa, Kelemen L
emen Péter, Kemény István, Kemény György, Kemény Imre, Kerekes Imre, Keresztúri Ti
tész Ákos, Kereszt Imre, Kerekes László, Keserü István, Kocsis Károly, Király Katalin, Király Tamás
tér Imre, Kiss Ágnes, Kiss Béla, Kiss Ferenc, Kiss Ilona, Kiss Mihály, Klaniczay Júlia, Klembala G
tai Tamás, Koncz György Géza, Konkoly Ákos, Konkoly Előd, Kornis Mihály, Kósa Gábor, Kovács Ág
ács Attila, Kovács István, Kovács Zsuzsa, Kovács József, Kozma György, Kőbányai Ákos, Könczöl Cs
tős-Szabó Zoltán, Kőrösné Császár Edit, Krasznahorkai László, Krész András, Kucsera György, Kubinyi A
dilis István, Kukorányi Imre, Kulcsár István, Kulcsár István, Kungl György, Kurdi Imre, Kutas István, Lammell Annam
g Gusztáv, Lantos Ferenc, Lányi András, László Ferenc, László János, László Zoltán, László Éva, Lázár An
ány Dénes, Lengyel Ákos, Lengyel Balázs, Lengyel Péter, Lengyel Júlia, Lengyel Sándor, Lőrinc Kat
ácsy Sándor, M. Pásztor József, Magos György, Magos István, Major Ferenc, Major Ferenc, Major Valéria, Ma
os, Mályusz Elemérné Császár Edit, Maróti István, Maróti Béla, Maróti János, Marosi Gyula, Ma
zló, Martinkó András, Márton Klára, Marton László, Márvai Judit, Máté Anna, Maurer Dóra, Ma
án, Megyesi Gusztáv, Megyeri János, Mehes István, Mengyán István, Mészáros Sándor, Mészáros Ta
szöly Miklós, Metz Katalin, Mezei Balázs, Mihályfi Gábor, Miklós András, Miklósy Katalin, Mohai V. L
lnár Eszter, Molnár Miklós, Molnár Imre, Molnár István, Mosonyi Aliz, Nadas Péter, Nádudvari A
gy András, Nagy Gábor, Nagy Ágnes, Nagy Sándor, Nagy Zsolt, Nagyné Komor Ágnes, Nemes Cs
meth Gábor, Németh Péter, Németh István, Németh Sándor, Olasz Sándor, Oravecz Imre, Orsós László Jakab, Oszto
a, Ottlik Géza, Paksa Katalin, Paksa József, Pála Károly, Pálfalvi Lajos, Pálffy Gyula, Pállinkás György, P
or, Pályi Anna, Papp István, Parancs János, Parti Nagy Lajos, Pásztor Erika, Pató-Nagy Bence, Pa
os, Pécsi Géza, Petrányi Miklós, Peternák Miklós, Petőcz András, Petrányi Ilona, Petrassevics Niki
rőczy Éva, Petri György, Podmaniczky Szilárd, Poduszky Szilárd, Polner Zoltán, Pongrácz Éva, Pong
or, R. Székely Julianna, Rácz Péter, Rakovszky Zsuzsa, Rauschenberger János, Ravasz András, R
án, Reisinger János, Reményi Attila, Reményi József Tamás, Révai Gábor, Rózsa Pál, Rubin Szilárd, Ru
ula, Ruzsa Györgyné, Ruzsiczky Éva, Rürk Péter, Saád Katalin, Sándor István, Sándor Iván, Sap
enc, Sárándi József, Sári László, Sárosi Bálint, Sarusi Mihály, Schéner Mihály, Schweitzer Pál, Sel
os, Sebes Katalin, Sebő Ferenc, Selt Kornél, Simon Géza Gábor, Simonffy András, Sirák Péter, Soly
enc, Somlyó György, Soós Péter, Stoller Antal, Strém Kálmán, Sugár János, Suhai Pál, Szabadi Judit, S
os, Szabó Livia, Szajbély Mihály, Szakolczay Lajos, Szalai Anna, Szalai Tibor, Szalóky Károly, Sz
er, Szász Imre, Szávai Géza, Széchenyi Ágnes, Székács Vera, Székely Magda, Szepes Erika, Szepesi A
jj Ferenc, Szilágyi Ákos, Szilágyi György, Szilágyi Józsefné, Szilágyi Lenke, Szilágyi Péter, Szirák P
rtes János, Szöllősi Zoltán, Szöllősy Judit, Szvorák Katalin, Tábor Ádám, Tagai Imre, Takács Imre, Ta
izsa, Tar Sándor, Tárnok Zoltán, Tasnádi Attila, Téglásy Imre, Temesi Ferenc, Tennant Christine, Tho
áta, Tillmann József, Tokaji Nagy Erzsébet, Tompa Mária, Tóth Bálint, Tóth Erzsébet, Tóth Gábor Á
h Krisztina, Tóth László, Tóth Margit, Tóth Sándor, Tölgyesi Ágnes, Török Gábor, Trombitás Tamás, T
né, Turcsányi Péter, Tüski Péter, Turzolta György, Utassy Miklós, Utassy László, Váncsics Tamás, Váncsics